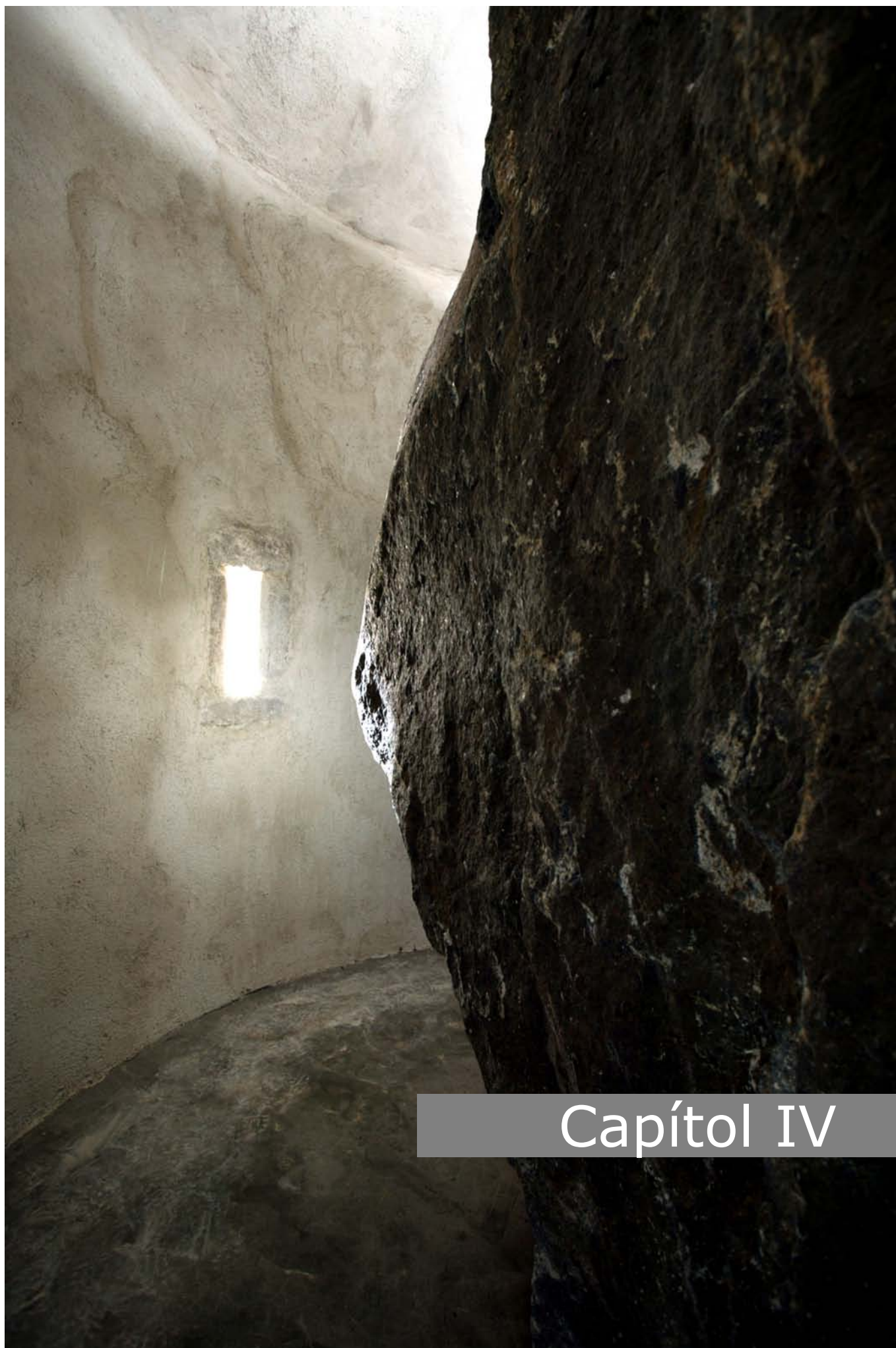

Anell de pedra
La realitat estètica

Rufino Mesa

Capítol IV

Anell de pedra

Interior de la Capilla Turkana. La Comella, Tarragona, 2003. Granit negre de la ex U.R.S.S. 220 x 200 x 190 cm.

IV Capítol

La raó és una part important de l'estructura mental que opera per mitjà d'hipòtesis. En l'art, però, els camps de comprovació i d'anàlisi són divergents dels que opera la ciència i, en moltes ocasions, són del tot contradictoris. No obstant això, l'art i la ciència han anat de la mà en l'observació del món: actualment la coordinació de les diferents disciplines és l'actitud més oberta, la interrelació dels diferents camps de saber que ha de renovar l'expressió artística.

La ciència ens facilita la recerca d'un suport físic que proporcioni les qualitats òptimes per a presentar l'expressió artística en la cara oculta de la realitat. Aquest espai és l'escenari de les ocultacions i la plataforma de l'acció de l'aliança, és l'urna on dipositat la confiança i especialment la confessió poètica.

El món material és, com les idees, una producció plena d'incertesa; és possible que hi hagi alguna relació oculta? Sembla que la realitat final d'allò que veiem és una il·lusió

que tan sols té presència a la ment humana. El món material és una paradoxa incomprendible.

Hem de concloure que la creació de consciència és una de les finalitats de la matèria i l'art, el vehicle que fem servir per operar des de l'experiència i la intuïció a fi d'extreure una veritat oculta. L'art sempre destil·la conclusions poètiques de les transformacions momentànies de la matèria. De la mateixa manera que la ciència produeix conclusions provisionals que l'ajuden a avançar, l'art produeix les seves per a quedar-se al mateix lloc. Així ha de ser; l'univers espiritual no té una estació d'arribada, tan sols planteja preguntes personals i necessitats espirituals que varien amb cada generació i en cada racó de la història.

4.0 L'ombra interior

En l'acte comunicatiu podem arribar a plorar i les llàgrimes seran físiques, notarem com puja el color de la cara i com la calor arriba a sufocar-la, això també és físic. Fins i tot, podem rebre una forta emoció, que pot arribar a traspalsar el cos, i també ens trobaríem davant d'una sèrie de reaccions físiques. Ara, tot això ens sembla evident i, fins i tot, sembla que no paga la pena tractar-ho; si tot consisteix en l'emissió de

Susurros en un agujero. Tarragona, 2004

s'expliquen a cada instant, l'anomenem presència espiritual. És com si el pensament fos un centre de creació i d'emissió d'imatges evocadores del passat que cerquen el futur, una rèplica minúscula dels grans centres de creació de matèria que conformen l'univers. La matèria que forma el món també actua en el present des de la memòria implicada, des dels paràmetres d'allò possible i, en la seva trajectòria, també cerca alguna cosa que encara desconexem. Les imatges que produïm són part d'un riu immens, un riu virtual que es forma igual que la matèria en el riu real, en el paper blanc del creador. No obstant això, el riu manté quelcom d'immutuable, etern, però alhora sensiblement diferent.

En el riu dels processos químics i neurològics, les sensacions que formen les imatges mentals també són úniques i efímeres, són sempre diferents de les de l'instant anterior. És per aquest motiu, pel flux de les imatges, que emergeix la direcció psicològica del temps, en el qual tots els instants del passat són alhora en el present, en un ordre de successió semblant al de les capes de pols que acumula la matèria. En el pensament es manifesta la intel·ligència intuïtiva i l'observadora de la realitat estètica, una qualitat que comporta experimentar, emocionar-se, arxivar, gravar i implicar les accions de cada moment per a construir una vivència espiritual reeixida, una realitat ontològica on totes les situacions passades són convocades en el present. Un impuls necessari per a recordar que el temps no ha passat i que tot torna a la memòria del primer moment, com si haguéssim de seguir les pautes d'un testament que es va gravar al primer segon de l'existència. A la psique, la producció d'imatges és un procés sorprenent; com hem dit, és un riu que flueix, un projector que s'expandeix paral·lelament a la creació de matèria, com si des del primer instant, la matèria i els seus productes haguessin mantingut un mecanisme heretat del comportament de l'energia a l'inici dels temps.

Susurros en un agujero. Serralada del Loreto. Tarragona, 2004. Col.labora: María Cavallé.
Treball de la sèrie Queixes i pregàries.

senyals físics i observar les reaccions que provoquen les lectures posteriors, no entrarem mai en el problema de fons, l'esperit humà.

Tot el problema de comprensió de la realitat estètica i de les emocions i enigmes que rep de la natura és de caràcter espiritual, tot és comprès en l'ombra de l'ànima humana. Tot el conflicte d'interpretacions resideix en aquesta entitat que no és material; ella configura la memòria tremolosa, la realitat fragmentada entre records i obliats, entre amnèsies i ocultacions. L'ombra humana queda en el perfil d'una experiència prolongada en el temps, perfil que dibuixa les línies d'una personalitat que es veu condemnada a saber-se aïllada. La qüestió, però, que m'uneix al motiu del buit de la matèria, al vertigen que atreu vers l'origen, és justament la ubicació de l'ànima humana en l'experiència estètica. On és el lloc que habita la personalitat en rebre un missatge no causal? Com recuperen les neurones les experiències estètiques passades i en què queda la memòria tan bon punt el seu suport físic deixa de funcionar? En la comunicació profunda entre les coses; què és allò que s'estableix entre una obra d'art i l'home que la contempla? Què passa quan una persona experimenta una forta emoció i té la sensació que una realitat oculta a la mirada ha transformat la seva experiència, quan experimenta, fins i tot, que ha rebut els signes d'un canvi transcendent? No serà que, per un instant, s'estableix una comunicació que traspasa la consciència individual i connecta amb aquella xarxa misteriosa que suporta la memòria d'allò transpersonal?

Les realitats mentals canvien, fonen el color de les coses en la varietat d'experiències que s'acumulen en la mateixa persona. Les vivències s'impliquen i els records s'expliquen en el procés del temps, que actua a la memòria, com la pols d'avui tapa les pólvores dels dies passats. Aquesta realitat transformadora de realitats implicades, plegades, tapades i d'induccions, desitjos i records que

Recollir el fruit d'un garrofer. Castellvell, 1983. Una llavor produeix un arbre, un arbre moltes llavors. La creació del món s'amaga en la càpsula d'una garrofa. La intel·ligència és oculta i recorda el trajecte. Són les presències de la realitat estètica (¿?).

Segons les idees de Parmènides, el món és conduït per dues forces en litigi, una lluita permanent entre contraris, l'amor i l'odi. La lluita i col·laboració d'aquestes dues forces produeix totes les coses que formen el món. Així com el desig de tota molècula és unir-se amb una altra molècula, la libido de les idees cerca unir-se amb altres idees i estructurar-se en unitats ideològiques superiors, grans teories que proporcionin respostes a la totalitat. En aquest sentit, es podria trobar un paral·lelisme amb la creació dels sistemes biològics, implicats en un disseny que fluctua i millora les condicions d'adaptació a cada dia.

Aquest és un debat que té milers d'anys; sempre fem tombos al voltant de la mateixa qüestió i les aportacions actuals de la ciència no són altra cosa que la il·lustració d'un desig molt antic, una lectura nova d'allò que sempre s'ha pressentit. Els secrets dels mecanismes del món i la vida són amagats al nostre interior, són plegats dins la pell. Habitem un espai on totes les coses són implicades com les capes de terra expliquen la història del temps. Els processos que es revelen en aquest espai són els mateixos que s'expressen al cervell, els mateixos que van justificar l'acció de Déu i, en molt casos, justifiquen l'existència de l'art i, més concretament, de l'experiència estètica de la realitat. En l'observació del funcionament del pensament, trobem una maqueta a escala reduïda d'allò inabastable que és present a la natura, presència i absència, matèria i espai buit. Si seguim el model de les nines russes i el posem com exemple del funcionament de la natura, veurem com en cadascuna de les cèl·lules i molècules es produeix el mateix procés. Cada sistema s'encadena a un patró de conducta d'un estat superior i a un altre d'inferior. Així es configura un lligam harmònic que es troba en el rerafons de la natura.

4.1 L'esperit de les idees

L'esperit, les idees, els pensaments i la memòria són fets de matèria buida o, encara millor, habiten fora de la matèria

conformada, com si fossin en una realitat submergida en una altra. Com ja s'ha explicat, el cos humà és format amb les mateixes particularitats que la resta de les coses; som matèria buida. El no-res es manifesta en forma d'esperit i, si seguim el model de la nina russa, veurem que l'univers sencer és fet de la mateixa substància que es plega i desplega entre sistemes interferits; veurem que la substància final no posseeix identitat, no té cos material, és espai ple d'energia que no segueix les lleis de la causalitat. Així ens adonem que som matèria transparent, som éssers que habitem el no-res, ocupem els paratges desèrtics en un univers que fluctua entre l'atzar i la incertesa, com va demostrar Niels Bohr. Vist així, som una partícula de consciència perduda en el no-res o, millor dit, una càpsula buida que navega a la deriva en el gran oceà: el buit de la matèria. Diu José Àngel Valente.

*El terra cobert de nit era una estora d'esperança.
L'Assumpta, la Isabel i la Montserrat el van vestir per
l'ocasió.*

Despertar de la consciència utòpica, ese preaparecer opera, realmente, en un despertar: el despertar, que pertenece y cuyo retroceso -hueco, vaina, vacío-es la matriz de todo lo que en la luz se constituye.1

En la roda infinita de Sansara, la matèria és reciclada en un *continuum* reversible, els àtoms que ara formen un tros de pa, demà seran part d'un cos humà i, demà passat, la part nutritiva d'una planta. Així passa també amb les idees i la memòria. Les idees s'oculten a la percepció, ja que són habitants del buit, de l'espai infinit del no-res, i es fan presents, es materialitzen en el cervell quan es produeix un impuls mental, una acció neuronal que invoca la seva imatge. Un sentiment o una sensació proporcionen forma mental, il·lusió. Aleshores, es fan presents els pensaments i passen a formar part del tercer món, el de les hipòtesis que ens explica Karl Popper.²

Si la física quàntica ens diu que la matèria és buida i del seu principi actiu es desprenen totes les realitats possibles, d'entre aquestes realitats n'hi ha dues d'especialment remarcables, la formació de matèria i, al final del trajecte, la consciència humana. Si és així, l'experiència quotidiana seria tota ella de caràcter espiritual o enganyosa; hauríem d'admetre que allò que pensem és l'efecte de l'adaptació a la percepció del medi, o la culminació d'un desig no material. Si admetem que no hi ha matèria sòlida, que només hi ha càrregues d'energia, si el color que proporciona lluminositat al món de les formes que veiem és un conjunt d'ones electromagnètiques, si ho admetem, també haurem d'admetre que els pensaments que ens ocupen no són sòlides construccions de la realitat; ben al contrari, haurem de concloure que són il·lusions formades instantàniament que suren de manera imprevisible entre les boires de l'instant. Podem pensar que són el fruit d'idees anteriors, hipòtesis i models que s'han format en un procés evolutiu similar a l'experimentat per la matèria. El més

interessant, però, és que aquestes idees són a l'aire, presents com un perfum que situa el pensament individual en un paradigma d'eternitat. Això no obstant, el món d'actuacions secretes no causals funciona i els pensaments són experimentats i transformadors de consciència: escric ara unes paraules que, si tot va bé, quedaran impreses sobre un paper. No pot ser altrament, hi ha alguna cosa darrera la comunicació profunda que crida l'atenció espiritual i crea la matèria; entre aquestes buidors isolades es fa possible la vivència estètica i la reflexió que en fem. Leszek Kolalowski fa observacions remarcables sobre la presència del mite a les creacions del pensament, però també escriu sobre els simulacres psíquics que ens permeten fugir de la comunicació i la creació de consciència.

Observamos en este temor los falsos intentos de superar el carácter extraño del mundo, precisamente mediante huida y represión. Narcóticos y alcohol cooperan en el mismo proceso, en lugar de tomar sobre sí el esfuerzo de vencer con autosuficiencia la intranquilidad experimentada, o en lugar de superar dificultades de comunicación con los otros, necesitamos sólo acudir a un medio psíquico artificial, que diluye la intranquilidad con estimulación a corto plazo, o que produce como "masilla social" un entendimiento aparente.³

Els pensaments són eterns, els individus efímers, ni tan sols podem pensar que els humans tinguin l'exclusiva d'aquesta qualitat, ja que tota la matèria i l'esperit que l'ànima neixen del mateix lloc, són part del mateix principi actiu, el blanc il·luminat de l'origen astorant-se, prenent consciència de les seves ombres i de les senyals que ha deixat a la pell de la història. És per això que podem arribar a pensar que de la libido del buit neixen les dues realitats, l'espiritual i la material, i que les nostres observacions són els efectes d'una "realitat psíquica" que es manifesta en una comunió de matèria

paradoxal. La relació eròtica d'ambdues desencadena la possibilitat que l'energia dels àtoms s'uneixi amb la d'altres àtoms, formant així unitats més complexes i duradores en el temps, cadenes organitzades que cerquen mantenir el principi d'eternitat. També les molècules cerquen incansablement la manera d'esdevenir-se en estructures estables i formar cèl·lules, que, al seu torn i seguint la mateixa dinàmica, es reproduïxen, evolucionen i es fan eternes. De la mateixa manera actuen els pensaments; ells també s'uneixen amb altres pensaments per formar teories que puguin abastar la totalitat, que puguin crear l'obra que explica i ens reconcilia amb l'eternitat. L'experiència de pensar, de sentir que hi ha en nosaltres una part espiritual, una substància aliena al cos, és la que ens havia creat la il·lusió que érem una entitat espiritual independent i, per tant, podíem tenir una vida després de la mort material. Ara, però, podem descansar en una realitat estètica retrobada i reconciliada, som rastres de la història, senyals a la pell tatuada i plena de somnis, d'animals invisibles, semblants a la pedra de la *Capilla*, també ella mira per la finestra i pregunta: no tindrà el nen de Turkana alguna cosa a veure amb mi?

4.2 Pensament i creació d'hipòtesis

El pensament és una de les activitats més complexes d'analitzar. Tot i que s'han fet treballs molt interessants, els mecanismes del cervell són encara una capsa de misteris. Sembla, però, indubtable que els pensaments són també una

Animal con dos puñales. Tàrraga, 1985. Pedra d'Agramunt i ferro. 450 x 110 x 055 cm.

No eran sueños. Pedra d'Agramunt i ferro. 300 x 190 x 045 cm. La sèrie, *Señales en la piel*, va néixer a partir del poema de Salvador Espriu, *La pell de brau*. Tot el treball va ser exposat l'any 86 amb motiu de la Fira de l'Escultura al Carrer a Tàrraga. En la fase inicial el treball no era figuratiu, però, poc a poc, vaig introduir la figura. Va ser un període curt i de gran intensitat. Es va acabar l'any 86 amb algunes obres en bronze.

Juega el caballo. Castellvell, 1986. 310 x 045 x 045 cm.
La fiera ya no lo es. Tàrrega 1985. 330 x 120 x 050 cm. Sèrie:
Señales en la piel.

producció de la matèria. Fins i tot, és possible, com ja he indicat, que la consciència sigui el darrer estat evolutiu de la matèria, l'última manifestació expressable. Hi ha proves que ens permeten concloure que el pensament és fruit de l'activitat electroquímica del cervell i del sistema nerviós en general, i que és motivat per impulsos voluntaris; moltes vegades, però, actua de forma involuntària, induït, en ocasions, per certs moviments musculars.

M'agradaria fer una obertura en la foscor del pensament i observar els mecanismes de la intel·ligència oculta, sobretot per tal d'esbrinar les concessions que es produeixen en el moment de rebre una emoció singular. També m'agradaria observar quines són les partícules, les molècules, els àtoms... encarregats de l'administració, combinació i retenció de la memòria. Els mecanismes responsables de la formació d'una idea i la seva transmissió són ja una realitat intuïda. Per contra, és desconegut encara el lloc on les idees queden arxivades. La intuïció i algunes lectures em diuen que la intel·ligència no pot ser subsidiària de cap estructura material, que la resposta intel·ligent emergeix d'on neixen els mecanismes de la matèria: és l'espai de les presències ocultes i universals, la malla invisible que forma el teixit del món, la memòria evolutiva o el flux que condueix la matèria entre l'ordre i el caos cap a una consecució imprevisible. L'experiència acumulada, la creació d'ordre, implica la creació de memòria i la seva administració a voluntat conforma la consciència i la possibilitat d'observar el destí comú de totes les coses. Si els mecanismes de la matèria tendeixen a la simplicitat, a l'evolució i a la conservació, és adient pensar que la xarxa de relacions que s'esdevé entre els diferents nivells de realitat, en els seus fonaments, comparteix una funcionalitat comuna. Amb l'exemple de la malla, de la xarxa invisible, no em refereixo a la teoria de les supercordes, altrament anomenada de la gran unificació, perquè havia de reunir en un model coherent les quatre interaccions de la matèria. Em

refereixo a l'ordre intern que generen els diferents nivells de realitat. Escriu David Bohm sobre el procés de la intel·ligència:

La inteligencia y el proceso material tienen, pues, un mismo origen, que es, en el fondo, la totalidad desconocida del flujo universal. 4

Les imatges mentals són com una projecció incansable i, de vegades, múltiple de les diferents realitats plegades a la memòria. El pensament s'observa i experimenta interiorment, es recrea a cada instant, és com un flux continu de situacions que es presenten a la pantalla de la ment. Veiem també que les imatges projectades, en ocasions, actuen al marge de la voluntat. Les creacions i fantasies mentals i la percepció del flux del món ens produeixen sensacions de desordre i de caos. Aquesta vivència ens ha portat cap a la necessitat d'establir un ordre a la mida, la raó, la matemàtica, la geometria, l'art i altres llenguatges són procediments que intenten copsar les essències que emergeixen del

Personatge sense cap. Castevell del Camp, 1985. Pedra d'Agramunt. 220 x 070 x 055. La Comella, 2001.

caos de la ment. Han estat elles, les produccions i les hipòtesis de la ment, les que ens han creat un cosmos comprensible i modelen els paràmetres de la realitat humana. La realitat que existeix és aquella que som capaços de definir; per a fer-ho, per a expressar-la, podem fer servir qualsevol dels llenguatges disponibles. Aquella realitat que no ha estat pronunciada, que no ha estat mai expressada, pertany al territori d'allò desconegut; hem de considerar que existeix, però no és encara part del testament mental. Amb el treball de les ocultacions passa ben al contrari, aquí la paradoxa ens situa davant d'allò que sí ha estat pensat, però no ha deixat registres que en possibilitin la recuperació. No obstant això, el fet mateix d'haver estat pensat situa l'ocult en el patrimoni del pensament.

4.3 La paraula pervertida

El llenguatge parlat es va fer a mida dels homes que ens van precedir; ells van configurar les primeres reflexions i van construir les concordances entre realitat i paraula. Encara que el llenguatge parlat és en revisió constant, la seva estructura és sotmesa a una pressió ideològica molt conservadora. Les primeres interpretacions que es van fer des de l'art, la religió i la màgia van definir bona part de la nostra estructura mental: és per aquesta herència que arrosseguem problemes que són implicats en el funcionament bàsic del cervell. La continuïtat del temps n'és un exemple: a la memòria queda definida una sola direcció, l'abans i el després. El principi de causalitat n'és un altre: pensem que tot ha de tenir una causa i una finalitat, que el món és una màquina immensa que va tenir un origen i, per tant, ha de tenir un final. Així també el principi de dualitat, que ens presenta un món escindit, una realitat fragmentada i no pas la continuïtat internament lligada que ara intuïm com una característica de la matèria. O la visió antropocèntrica del món, o privilegiar la paraula com l'única forma de pensament... Tot això ens condueix a una realitat

esbossada per les paraules, que són part de l'ideari mític popular, però no responen al flux continu de l'experiència.

De tot plegat neix també la tendència a conduir el pensament pels territoris aparentment segurs d'allò ja pensat, considerant la realitat com una narració, com una faula que opera des de realitzacions pretèrites i alienes, i no ens indueix a observar el món de forma personal i directa. Aquesta actitud ens ha portat pel camí de la fragmentació del món, pel camí de la repetició i el simulacre, i ens ha fet observar la realitat com si aquesta fos formada per entitats alienes, i a nosaltres, al bell mig del món, testimonis de qualitat, ens pertoqués el deure d'administrar-lo i donar-li sentit.

La velocitat del món modern, les tècniques i els processos de comunicació actuals, tot i ser tan importants per a la supervivència, taponen els sentits. L'evolució de la societat ens transporta a una relativitat d'universos paral·lels on allò més senzill i imprescindible queda ocult i invisible. Els fruits de la fragmentació del pensament i el seu defici per la construcció d'hipòtesis, instruments, mètodes... han creat un món on l'home viu en qualitat de pensionista permanent, on la força espiritual ha quedat relegada a l'ocupació de l'esbargiment. La realitat és sempre plena d'aquells pensaments que la contenen i, encara que la vulguem esgotar, sempre serà oberta a noves interpretacions. Els pensaments

Vista general del Regué. *Señales en la piel*, 32 obres. Elles van recuperar una riera plena de brossa, Tàrraga, 1986

actuen amb esquemes elementals que no acaben mai d'esgotar la font fèrtil de la realitat. No obstant això, la tendència natural de l'home és confondre els pensaments, les paraules, les hipòtesis i les imatges mentals amb la realitat. Ortega y Gasset escriu sobre la raó:

*Hoy vemos claramente que, aunque fecundo, fue un error de Sócrates y los siglos posteriores. La razón pura no puede suplantar a la vida: la cultura del intelecto abstracto no es, frente a la espontánea, otra vida que se baste a sí misma y pueda desalojar a aquella. Es tan sólo una breve isla flotante sobre el mar de la vitalidad primaria.*⁵

4.4 Pensament i veritat

No fa gaires anys, el minimalisme va fer grans aportacions, possiblement de les més importants d'aquest segle. Els artistes que el practicaven es plantejaven qüestions molt concretes. Imbuïts pel convenciment que s'havia de trobar una veritat propera a la que ens presentava la ciència, van crear una visió autònoma de l'obra, neta d'elements aliens a la seva puresa. Van fer un treball que tenia com objectiu transmetre el concepte invariable de la raó i, amb ell, una visió concreta del món. El disseny industrial i les matemàtiques eren part de la seva disciplina i, en el seu patrimoni ideològic, no es contemplava la intuïció i tampoc es permetien els senyals de la inspiració. La seva intenció era definir l'obra en el territori concret de la forma pura i la seva identitat havia de quedar encerclada en els límits del disseny i en la presentació dels materials industrials. La proposta volia acostar-se en la mesura del possible a la idea d'art i ciència com expressió de la veritat.

La lluita de la raó ha estat centrada en la seva autocomprensió i en evitar la fragilitat del món que pensava. També la raó s'ha proposat observar les lleis perdurables de la natura; els humans, però, hem farcit el pensament de realitats, una o diverses, creades i admeses per consens.

Estela a Juan Rulfo. Castellvell, 1984. Pedra d'Agramunt. regué de Tàrraga, 1985. 280 x 100 x 040 cm.

Naturalment, els artistes també són observadors d'aquestes lleis, d'aquest consens que proporciona la cultura, i construeixen el seu model des d'una percepció lliure. Intel·lectualment, fan servir tots els estris disponibles en la xarxa de possibilitats que s'obren al pensament. En la trobada amb els universos mentals i estètics poden passar, almenys, dues coses, o bé són genis que de manera natural connecten amb les fonts fèrtils de la creació, o bé cauen en la gratuïtat de la forma escalfada pels corrents de moda. Entre les dues possibilitats hi ha una allau de solucions personals que són, al cap i a la fi, les que proporcionen un cos variat i ric al món de l'art. Cercar un model de realitat que estigui d'acord amb el pensament d'una època és fer el lloc on instal·lar l'obra de forma sòlida en la història. Aquest sí que és un objectiu que el condiciona i l'afecta profundament; hem de pensar que l'home és història i l'acoblament dels seus productes a l'època

és precisament el valor més important de l'art. No obstant això, crec que la majoria de les vegades l'opció que ens imposa el moment és equivocada, ja que l'arrel que ens uneix amb el fons comú, amb el substrat fèrtil de la creació, és fora del temps i, per tant, fora de la història.

Per a definir el territori on posar els peus, sempre he pensat que el saber humà no té límits, que calia cercar en totes les disciplines del pensament i que només podria aplanar el lloc on escriure el testament, si m'admetia a totes les àrees del coneixement. A pesar de la fragmentació de l'època, l'art no és pas una activitat isolada. Tot i que té interessos propis, no pot estar al marge dels problemes que viu la societat. L'art, entre altres coses, és una resposta efímera, puntual, fluctuant i aparentment variable. És una imatge d'allò que, com etern, és present a la natura i queda en el nostre esperit com una llum que albira. En l'art és manifest el conflicte d'estar críticament vius en el corrent imparable de la matèria. Com va escriure Heidegger, l'origen de l'obra d'art és posar-se en connexió amb la veritat de l'ens.

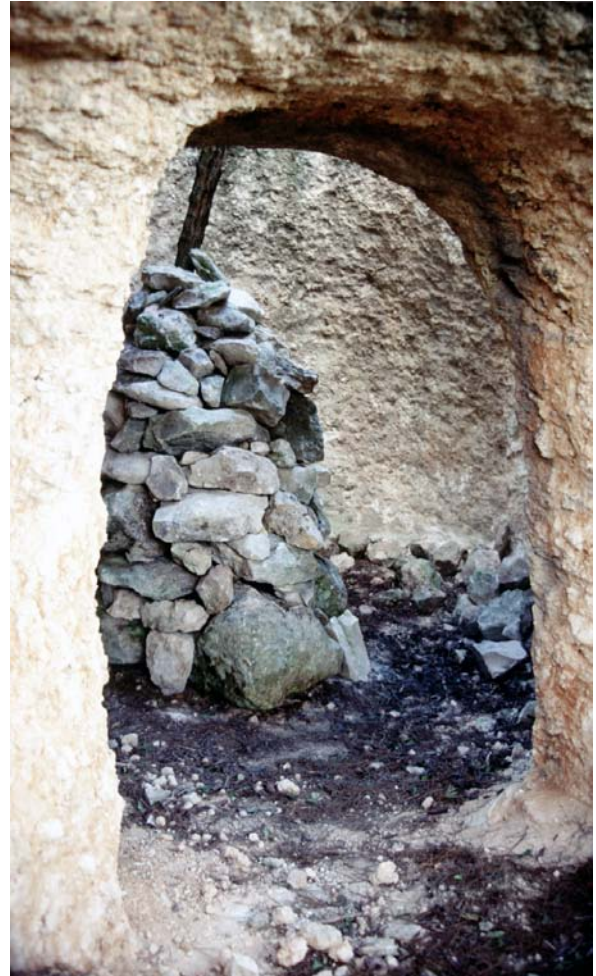
La ciència moderna ha creat una nova mirada i ha proporcionat tecnologies i llenguatges que han obert les portes a un món sorprenent, món que ara es mostra com un camí fèrtil per a una nova consciència. Els llenguatges que en l'art fan servir les noves tecnologies ens han alliberat de la feina de la representació, de fer servir el recurs del doble. Ara podem presentar l'art de forma directa, la terra és la terra, l'aigua és l'aigua i els símbols, que encara són vius en les seves presències, ens mostren les implicacions, la dependència i el rerafons comú de l'home i la natura. L'interès general dels artistes del nou mil·lenni hauria de ser el de construir ponts temporals entre el món físic i les experiències estètiques, amb intervencions al marge de l'agonia de la forma per la forma. Les intervencions haurien de cercar els lligams entre les coses, les relacions ocultes, i no pas les coses en si, que s'escapen fins i tot als ulls de la ciència.

Atrapar els processos en la seva senzillesa, respirar el valor d'allò que ha estat elaborat des de l'origen del món i que, com una remor de fons, resta ocult al pensament de la humanitat. Aquesta és una conquesta possible per l'esperit que espera substituir la imatge de Déu per una realitat espiritual comuna a tot el gènere humà; sentir com canten les pedres, respirar el seu alè.

4.5 L'espai de la consciència

He de demanar excuses, una vegada més, per la meva falta de preparació, però un pressentiment em diu que si vull deixar anotat el tema de la comunicació profunda, l'experiència de la realitat estètica, he d'acotar en la mesura del possible els mecanismes del pensament, ja que tota la problemàtica humana queda centrada en les seves produccions mentals. Sóc conscient de les dificultats que m'esperen; l'escultor viu en la sensualitat de la matèria. Tanmateix, en el meu cas i sobretot en els darrers quinze anys, la meva preocupació professional no ha estat centrada en la consecució de formes, sinó en la construcció de pensaments en contacte amb la matèria. En aquest procés d'eliminació, l'acció expressiva ha permès l'entrada a la dimensió reflexiva i les obres són testimonis presencials d'accions d'una gran senzillesa; mostres d'aigua, paraules escrites sobre el fang o sobre la sorra, terres de paisatges, presències de les queixes de l'aire, l'alè d'una muntanya, vestir amb pedres a una persona...

Aquí, però, cal recordar la definició aproximativa de realitat estètica que vaig fer a l'inici d'aquesta aventura i que ara reprenc. En la transparència de les coses, en la falta de gravetat, transcorre un missatge que porta tot el saber acumulat, ja que és la memòria implicada de tot allò que ha succeït. Aquest missatge carregat d'enigma no pot ser traduït a paraules o a formes: si ho intentem, el seu contingut desapareix. La naturalesa d'aquesta comunicació profunda no pot manifestar-se enlloc si no és en el seu propi escenari, el buit de la matèria com

Canten les pedres. Tarragona, 1997. Acció d'ocultar i vestir-se. Arquitectures de l'ànima. Col.labora Mar Sanchez.

escenari possible. Si es materialitza, es produeix un salt quàntic i l'enigma potencial queda presentat en el camp de la visió humana, que és sempre il·lusió.

Ja als inicis del tercer mil·lenni, la gravetat de l'absència de Déu ens allibera d'una dependència metafísica i ens situa en el descobriment dels mecanismes aparentment insensats de la física. Dic insensats perquè encara són incomprendibles, perquè tot just ara endeguem un camí que ens ha de guiar per les directrius de l'estètica del futur. De moment, però, sembla suficient concloure que l'interrogant sobre l'existència de Déu és l'obra més important de la història, però ja és llum passada, que només il·lumina algun aspecte de la conducta humana. Els grans enigmes de la realitat estètica no seran resolts per la via de la revelació, sinó per l'experimentació, la comprovació, l'anàlisi, la repetició i l'evolució, mecanismes que sempre ha assajat la natura i que encara són presents en tots els sistemes vius, sotmesos a canvis

espontanis. La creació de l'ésser, des de les pedres fins a la consciència, és obra de la matèria.

Per tal de conèixer les causes que provoquen una emoció davant d'una obra d'art o la realitat que ens envolta, hem de fer un exercici d'introspecció i submergir-nos a les capes profundes de l'inconscient; allí, on la raó no té accés, hem de presentar la força difusora de la creació. A les ombres de la ment habita una sola realitat, un oceà de partícules que bull i crea la contingència del món, indiferent als sentiments i a les intencions. En aquest escenari de caos i d'indiferència, algun dia haurem de realitzar una prospecció de les funcions vitals, dels mecanismes del cervell i de l'ànima humana. Aleshores, potser trobarem les vies per les quals transcorre el pensament des de la matèria a la natura biològica i, d'aquesta, a la consciència individual i col·lectiva. Per arribar a intuir on és l'espai de la consciència, tenim a l'abast molts camins. La meditació n'és un, el més antic, que ha proporcionat un

fons inesgotable de saber i poesia a la humanitat i ens ha portat a l'eterna pregunta per l'existència de Déu. Ara, però, ens pot servir per apropar-nos al debat sobre la realitat estètica. En una obra senzilla, Sogyal Rimoché, un mestre en la meditació budista, ens proporciona consells de gran bellesa i saber sobre la meditació.

*El objetivo de la meditación es despertar en nosotros la naturaleza celeste de la mente y hacernos ver lo que somos en realidad, nuestra conciencia pura inmutable que es la base de la totalidad de la vida y la muerte. En la quietud y el silencio de la meditación vislumbramos la naturaleza interior profunda que hace tiempo perdimos.*⁶

Ara, però, la meva intenció no és pas parlar sobre la meditació, sinó sobre els mecanismes del cervell, aquells que podem descriure amb l'ajuda dels analistes i els investigadors. Els seus treballs em porten en una direcció; ara tot el misteri és ocult al cervell. Crec que he de manifestar-me, encara que sigui superficialment i amb alguns errors que altres persones hauran d'aclarir. Si és així i la qüestió pren força o, més ben dit, si aporta llum a les correccions que faran els especialistes, tots ens haurem de conformar i jo, personalment, em sentiré satisfet.

El nostre cervell és neuròfag. Com un forat negre es menja tot allò que és al seu voltant i, si no hi ha res, es menja el cap i la cua. Produeix incansablement idees, imatges, quadres de realitat virtual que són engolits per ell mateix tot just els produeix. En un moment, com en els circuits electrònics d'un ordinador, tot s'encén o s'apaga, tot el que hi és desapareix o apareix per efecte de la seva virtualitat. Holografia que rep la llum dels mateixos ulls que la miren... si un dels electrons trenca la cadena de senyals i fa que els ulls s'apaguin, deixa les imatges esborrades en l'aire. La personalitat ha desaparegut i ara no hi ha res a la càmera fosca de la memòria o, més

aviat, tot és implicat però no és possible accedir a la informació. La cadena de successos s'ha trencat i ara tan sols hi ha un cadàver que torna a la terra.

Les imatges del món són produïdes en un espai misteriós. El cervell les recrea sense parar i produeix les seves pròpies combinacions en el somni, la fantasia, les hipòtesis... El cervell, però, rep ones, ones electromagnètiques, que produeixen sensacions. Al cervell no hi ha un lloc concret per a la memòria, una biblioteca plena d'arxivadors on es guardin les idees i emocions acumulades; no podem trobar les neurones que tenen retinguda la informació. Potser és una idea poètica i no res més, però m'agradaria pensar que l'espai de la intel·ligència és el mateix per a totes les coses de l'univers, que la memòria perduda de les coses retroba el seu lloc a l'interior de la matèria, a l'altre cantó del món de les partícules. Intueixo que, produïda la sensació i formada la imatge mental, la partícula-ona que ha arribat a l'ull desapareix o torna al seu lloc de naturalesa originària. La repetició d'aquesta experiència deixa un solc en la pantalla de la ment, llum tènue que l'activitat mental recupera amb la seva pròpia energia.

On van a parar les idees? On guardem les imatges que queden perdudes, oblidades, a l'espera de ser recuperades? On és el territori de l'amnèsia? No serà aquest lloc la casa comú on realment habita

Piedra seca. Tarragona, 2001. Acció d'ocultar i vestir-se. Arquitectures pòstumes. Col·labora Mar Sanchez. Estre les pedres, una pluja d'idees són visibles a la pantalla mental. En la vida tant sols podem administrar el temps que ens allibera de la mort.

el pensament col·lectiu? No serà la desconexió conscient responsable de la il·lusió d'una memòria individual que administrem sense cap mena d'interferència? Potser hauríem de pensar que les idees no són realment nostres, que en els processos creatius les aportacions més significatives són motivades per pulsacions, per suggeriments, per apropiacions d'aspectes que ens venen de fora. Potser hauríem de pensar que les creacions emergeixen de les ombres de la memòria, tal vegada el fruit d'una realitat que comparteixen moltes persones. Potser som un instrument al servei d'aquesta energia, un mitjà que materialitza realitats presents a l'espai.

4.6 El pensament i la paraula.

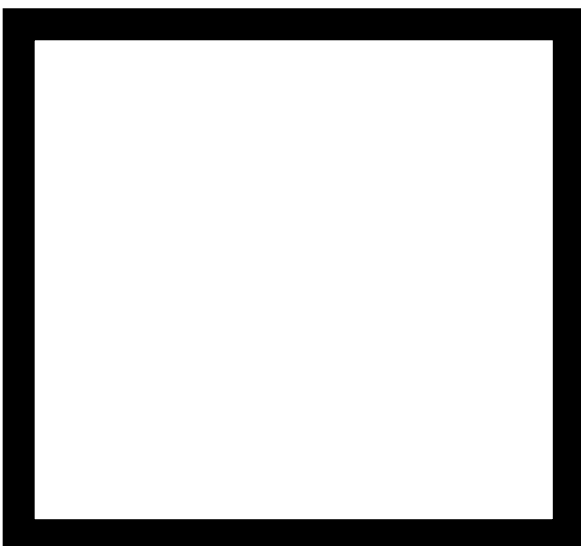
El pensament format per l'experiència ha de ser la conseqüència d'un procés material, ja que és inseparable d'una activitat elèctrico-química que succeeix al cervell i a tot el sistema nerviós en general. L'acció del pensament és una resposta activa dels sentits, de les percepcions, de les emocions i de les accions que desencadenen els mateixos pensaments. Naturalment, també actuen els sentiments, les motivacions, la informació o la voluntat. Cadascuna d'aquestes particularitats és motivada i condicionada per la memòria, pels rastres de l'experiència personal que actuen com una unitat. No podem discernir la influència específica de cada factor: totes les vivències passades són presentades en cadascuna de les accions del present. A les ocultacions, he fet servir la paraula com el llenguatge que ha proporcionat forma a l'obra, pel que pot semblar que ha estat la paraula, la portadora de l'experiència escultòrica o que ha estat ella la que ha permès fer l'anàlisi de la realitat estètica. He de dir-vos que no ha estat així, encara que en ocasions he pensat com els estoics, que la paraula era el logos seminal, el *semen espermàtic* del qual neixen les realitats de l'esperit. Escriure sobre la superfície de l'aigua és una

experiència sensual que no té res a veure amb el llenguatge i fer-ho sobre una planxa de fang és com acariciar la pell de la terra amb les idees que emergeixen d'ella mateixa.

L'experiència de cada acció, sigui motivada pels sentits, les emocions o la voluntat de crear alguna cosa, genera alhora memòria i experiència. En l'acció pedra seca, amagat entre les lloses, entre les seves interferències, hipòtesis i incerteses, es troba l'ésser humà fent-se més preguntes encara. Perduda en el laberint de la ment, una realitat elèctrica fluctua entre residus d'experiències passades i cultiva el desig de contar històries rodones. Però qui és l'ésser fora de les seves produccions mentals, dels seus pensaments furtius, de les seves interrogacions, dels seus testaments apòcrifs? Michel Foucault afirma a *Saber y verdad*:

Se piensa en el interior de un pensamiento anónimo y constrictor y este lenguaje tiene sus leyes de transformación. La tarea de la filosofía actual, y de todas estas disciplinas teóricas a las que me he referido es la de sacar a la luz ese pensamiento anterior al pensamiento, ese sistema anterior a todo sistema (...) ese trasfondo sobre el cual nuestro pensamiento "libre" emerge y centellea por un instante.⁷

Part del que ara explico sobre el paper quedarà com un record del que sóc; però, i els meus dubtes? i les qüestions que deixo fora del marge dels folis impresos, aquells gestos que parlen de mi i no són precisament paraules? i les omissions que queden entre les línies? i les ocultacions que no prenen forma en la superfície del paper? Ara quedeu invitats a contemplar aquesta partitura blanca i plena d'incertesa. Llegiu amb atenció i feu-me saber alguna cosa de les vostres conclusions.

En aquest context el pensament queda immers en una atmosfera mental concreta, el blanc de paper, però si ara narrés el que acabo d'explicar per telèfon quedariu esparverats. El discurs apòcrif és part del discurs parlat i la menció acadèmica a la responsabilitat del que escriu és la prova evident que tot transita entre somnis i paraules sense referents, realitats que no poden ser comprovades, com passa amb els textos sobre l'aigua. La crida de veus autoritzades amb cites oportunes sobre el tema a tractar és un sistema per a proporcionar legitimitat a allò que s'està presentant, cites que també poden ser apòcrifes, filles de *Trápalas* i de somnis antics que tenen la seva arrel en la tradició oral i la història mítica. A les capses no hi poden entrar els ulls crítics a remenar *La merda d'artista*, les propostes presentades, no poden manipular els conceptes per descriure les meves mentides o veritats: aquí deixo algunes idees sobre el llenguatge i els dubtes que despertem sobre mi les seves produccions. Introduir el dubte sobre la paraula és precisament part del que puc fer ara, servir-me d'ella per deixar un panorama erm, en el qual la pedra de la *Capilla turkana* quedi com una realitat indiscutible i la forma de l'anell sigui una veu més potent que totes les que pugui convocar aquí. En aquesta cruïlla de llenguatges interferits em pregunto tot seguit, no serà tot el que faig un retrat inventat? Els indis Navajos d'Amèrica del Nord deien:

Tingues cura del que dius. Amb les teves paraules construeixes el món al teu voltant.

La idea que la paraula crea realitat és antiga, però jo no puc estar-hi d'acord i pregunto; i els pensaments, els sentits, les accions, les aportacions de les mans i el camí que fas en caminar, no són també part important de la realitat que vivim? La paraula ha estat un instrument valuós en les escultures de la sèrie sobre les ocultacions, ha estat el procediment per deixar en la càmera fosca un alè d'ironia, un rastre del sentit de l'humor, una manera de posar fora de la mirada allò que representava part important de la pregunta. La paraula escrita no esgota tots els matisos que puc extraure de l'escultura. És per això que les caixes tancades proporcionen un escenari de contundent força estètica, ja que poden amagar al seu interior un rosari infinit de fonemes. Mario Benedetti canta en la seva capsula tancada la melodia de les pregàries impreses en la cara oculta del món.

*todo se hunde en la niebla del olvido
pero cuando la niebla se despeja
el olvido está lleno de memoria*

Una de les incògnites que ens porta mentalment als espais buits de la matèria és aquella que es desprèn de les preguntes, on van les idees? quin espai ocupen els pensaments? quines són les transformacions mentals que tenen lloc en evocar determinats records? com es forma la consciència? El doctor Sperry, especialista en neurologia, va fer uns descobriments molt interessants sobre les parts funcionals del cervell. Va descobrir que el llenguatge pertany a les funcions de l'hemisferi esquerre. En neutralitzar aquesta part, va descobrir que el pacient podia realitzar determinades funcions, però no era conscient del que feia. Aquest experiment el va permetre de concloure que la funció lingüística era localitzada en aquesta zona del cervell i que la consciència era un producte del llenguatge. En aquest sentit podem pensar

Amnèsia, Castellvell, 1991. Marbre de Ulldecona, 130 x70 x 45 cm.

que gràcies al llenguatge, les persones tenim certa possessió conscient de la autonomia comunicativa. Abans del llenguatge, l'home ja era intel·ligent, és a dir, tenia la capacitat de controlar i dirigir la seva activitat mental, si no hagués estat així, no hauria estat capaç d'aprendre a parlar, però la paraula va ser un instrument que va incidir en l'adquisició del saber subjectiu, un saber que ja era acumulat en la ment humana durant mil·lenis.

La idea que el llenguatge és el creador de la consciència és coneguda, respectada i debatuda fins a la societat, sobretot entre els lingüistes i els filòsofs, que són els que la fan servir per a proporcionar forma al seu treball. A la nostra cultura, aquesta concepció ha estat especialment il·luminadora. Des dels presocràtics, que unien el *logos* amb el món que descrivien les paraules, a San Joan, que anuncia que el verb es va fer carn, l'efecte de les paraules sobre el pensament era i és encara aclaparador. Aquest segle que tot just hem tancat ha obert, però, de bon principi, les portes a l'escepticisme. La tesi de Wittgenstein segons la qual les paraules no

són suficients per a definir el món que veiem i no són el millor instrument per a expressar les experiències humanes, és només un dels nombrosos exemples d'aquesta cultura que comença a dubtar del llenguatge des del llenguatge. Wittgenstein indica que les paraules poden remetre claredat al mateix llenguatge, però no poden aportar gaire llum sobre la realitat experimental. Possiblement, van ser aquestes esquerdes les que van portar a Kosuht a fer servir les paraules con un fet tautològic. L'enunciat remet informació exclusiva sobre allò que anuncia i es comporta com una veu més de les que analitzen la seva pròpia realitat. Així, veiem que l'art és una definició i anàlisi d'ell mateix, igual que les matemàtiques defineixen i analitzen la seva pròpia lògica; la derrota de la paraula és el triomf de l'amnèsia en forma d'escultura. No obstant això, entre els exemples que podem trobar sobre com es formen els pensaments i les hipòtesis mentals, sovintegen les manifestacions a favor del *valor de la paraula com el sistema de creació de la realitat*. Són molt poques les veus que discrepen radicalment d'aquesta idea. El meu amic Pere Salabert diu:

*Cal concebre el llenguatge com una malla, la xarxa que s'estén sobre la totalitat d'allò real. La paraula no és únicament una eina de "reproducció", sinó també, i sobretot, de "producció". Però aquest produir, que al capdavant fa l'efecte de representació, no sorgeix pas d'un referent al qual remet, sinó que el recrea... Qualsevol paraula deixa un rastre, sobre el solc, com un vaixell deixa la seva estela en la superfície de l'aigua, però només un instant.*⁸

Molt més relativista alhora de valorar el llenguatge es va mostrar Althusser.

En el lenguaje teórico las palabras y expresiones funcionan como conceptos teóricos. Esto implica muy precisamente que en ellos el sentido de las palabras no está fijado por el uso corriente sino

*sobre las relaciones existentes entre los conceptos teóricos en el interior del sistema. Son esas relaciones las que asignan conceptos, en su sentido teórico (...) es preciso discernir más allá del sentido usual de la palabra, su sentido conceptual.*⁹

El valor que Althusser adjudica a la paraula és el mateix que podem formalitzar en altres llenguatges. El valor conceptual s'extrau sempre de la capacitat de discernir més enllà de la formalitat de les coses. Un altre autor, encara més radical, que em mereix tots el respectes i ja ha estat citat en altres ocasions, és Penrose:

*Por mi parte, simplemente no puedo creer la afirmación común de que el lenguaje humano ordinario es necesario para el pensamiento o para la consciencia. Por lo tanto, me pongo del lado de quienes creen, en general, que las dos mitades de un sujeto con cerebro escindido pueden ser conscientes independientemente. (...) Casi todo mi pensamiento matemático se hace visualmente y en términos de conceptos no verbales, aunque con frecuencia las ideas vayan acompañadas de algún inámbito y casi inútil comentario verbal.*¹⁰

George Steiner, a *La barbàrie de la ignorància*, presenta una resposta interessant a la pregunta de Antoine Spire sobre les condicions que fan possible que una civilització faci un gran art, una estètica reeixida i la formulació d'un llenguatge fonamentat en un fet transcendent. Steiner recorda que l'acadèmia francesa va convocar un gran premi per aquells que presentessin un treball ben articulat sobre l'origen del llenguatge. El premi va ser declarat desert; els positivistes i lingüistes van dir que es tractava d'una quimera absurda.

“¡Asunto absurdo! ¡Se gira en el vacío, se gira en el vacío, nada inteligente puede decirse sobre el tema!” Y ahora el

*lenguaje vuelve a tener una enorme importancia en vuestro pensamiento filosófico, social y político (...) El lenguaje me parece el milagro que define al hombre: es una perogrullada. La bella frase griega, “Es el animal que habla...” ¡Eso es el hombre! ¡Esa es nuestra humanidad! Y luego están aquellos (el postestructuralismo, la postmodernidad, la deconstrucción) que ponen radicalmente en duda la correspondencia entre lenguaje y realidad, lenguaje y mundo, la posibilidad de comunicación eficaz entre los seres humanos.*¹¹

Donald Wilson, encapçalant un grup de col·laboradors, va examinar una persona que havia patit la secció del cos callós que separa els dos hemisferis del cervell, una operació que es feia per a solucionar algunes variants de l'epilèpsia. Van comprovar que el malalt, després de l'operació, tan sols podia parlar amb l'hemisferi esquerre, però podia comprendre les relacions exteriors amb els dos. Es va comprovar posteriorment que podia aprendre a parlar amb els dos hemisferis i ho va fer. El cas més singular es va manifestar quan es va comprovar que els dos hemisferis operaven per separat; la consciència individual s'havia bifurcat, havia nascut una doble personalitat que manifestava gustos i desitjos diferents. Per exemple, l'hemisferi esquerre descrivia que volia ser dibuixant, mentre que el dret volia ser un pilot de cotxes de carreres. Aquest cas ens permet concloure que, tot i la seva distribució especialitzada, el cervell és eminentment plàstic i és prou hàbil com per diversificar les seves funcions en cas de necessitat. Sembla que la tasca essencial del cervell és rebre informació i passar-la a la consciència. Aquest cas clínic, ens pot assenyalar també que la personalitat no és monolítica, que hi ha varies personalitats plegades al nostre interior i totes elles s'integren en una quan actuen de forma unitària i coordinada.

En el cervell passen coses molt importants, per a la comprensió de les quals encara no disposem de prou coneixement. Pel que fa a la percepció, els sentits són més actius que la consciència; hi ha nivells de percepció que s'escapen a la raó, que funcionen en capes amagades a la percepció conscient quan et trobes dins d'un forat i previament has tingut que construir-lo.

Un cas curiós és el de la ceguesa cortical. Explica Weiskrantz que a un pacient va ser necessari d'extirpar-li una part del còrtex encarregat de la visió, pel que va perdre la visió en certa àrea de camp visual. No obstant això, quan li col·locaven un objecte en la zona cega i li demanaven que imaginés de què es tractava, en la totalitat dels casos responia correctament, incomprendiblement sabia de què es tractava. El més curiós és que el pacient assegurava que no veia res en aquella regió. Penrose escriu sobre aquest cas:

Las imágenes recibidas en la retina son procesadas también en regiones del cerebro distintas de la corteza visual (...) Nada era directamente percibido conscientemente mediante la activación de estas regiones, pero la información estaba allí, para ser revelada sólo en la exactitud de las conjeturas.¹²

Sembla que la ment actua com una unitat, de manera holística, i encara que les funcions estiguin distribuïdes, tot el cos actua com una sola entitat i el cervell és la part visible d'una organització de dependències mútues. Abans preguntava, quin és el camí que el pensament ha de fer per a recuperar una idea amagada a les ombres de la memòria? Potser és l'espai buit de sempre, el mateix que comparteix la resta de la intel·ligència que governa el món? O és una realitat esmicolada a la qual solament nosaltres tenim accés individualment? Sembla que es tracta d'una realitat sense cos, que amb les percepcions assenyala el procés progressiu i lineal del temps i amb les

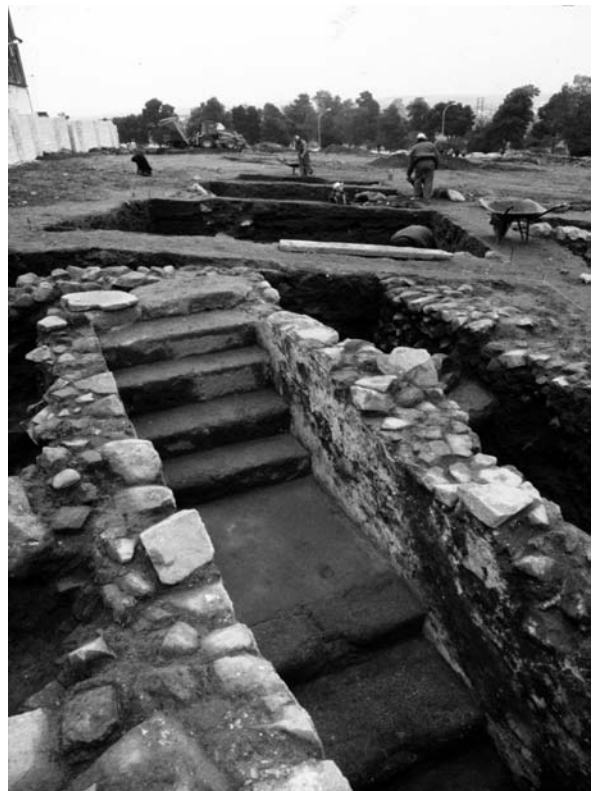
IIª acció d'*Espai mínim*. Sèrie sobre arquitectures i formes de pell. Col·labora José Manuel Carvallés. Maspujols, 1985.

seves experiències ha configurat una història inèdita. D'aquesta manera veiem com les experiències s'acumulen, el pensament genera pensament i tan bon punt hi ha una hipòtesi de treball, el mateix procés de realització ens porta a generar idees, a crear noves hipòtesis de manera independent. En aquesta dinàmica de producció d'idees i observant-se com una cosa aliena a ell mateix, l'ésser es fa conscient de la seva realitat efímera i alhora permanent. Som història amagada que emergeix, que torna a ser pensada i amagada sota les aigües.

Escriu Luis Gordillo:

Cuando yo escribo, nunca me pongo a escribir, es decir, nunca hago una escritura en frío. Lo que hago normalmente es que, cuando estoy pintando, en el calor de la pintura en sus momentos felices, tengo la necesidad absoluta de que algo salga de mi mano (...) Da la impresión de que la verdad sale por mi mano (...) aparecen personajes sobre el papel; muchas veces me pregunto quién los ha puesto allí, de dónde salen (...) los escritos tienen la misma naturaleza.¹³

Tal com s'explica de les diverses teories sobre la creació de matèria, del període d'evolució química, dels estats prebiòtics o de l'evolució posterior de la vida, l'energia és l'única existència possible a l'inici de l'escala de tots els processos autoorganitzats i al final del món visible. L'energia crea amb una dinàmica d'impulsos constant, amb convulsions instantànies, la matèria de les coses que veiem, que esdevé, posteriorment, la matriu de les imatges del pensament. Un mecanisme paral·lel al de la formació de matèria té lloc al nostre cervell; és part de la memòria implicada que assaja els processos d'actuació en diferents nivells de complexitat. Allí, entre els impulsos mentals, també es forma el món de les sensacions i, amb la mateixa rapidesa que es

Morerias 90. Escala de retorn i camí del passat. El 1990 es va fer a Mérida una exploració arqueològica per a construir-hi posteriorment edificis de la Junta d'Extremadura. Com ja s'esperava, van trobar restes de la ciutat romana. En col·laboració amb els arqueòlegs vaig prendre unes mostres que posteriorment vaig ocultar a la presa romana de Proserpina. Pensar allò ja pensat i vestir-lo de realitat nova.

formen, desapareixen. Allò que veiem d'estable fora de nosaltres, també té una realitat interior efímera i es transforma constantment com les imatges mentals. El món de la ment i el de la realitat es troben en el mateix espai quàntic i és possible que la consciència sigui ja a l'inici una qualitat que sura en aquest espai com un vaixell fantasma sobre les aigües del primer oceà.

Entre les imatges mentals i les idees estables formem un món de realitats efímeres que s'oculta darrere les sensacions; però, on s'amaguen les idees? Encara que s'hagi localitzat la part del cervell que actua sobre el llenguatge, o sobre la part motriu, encara no s'ha trobat l'espai on queden guardades les idees. Sembla que no hi ha un lloc físic reservat per a arxivar la informació, la memòria, que passa a formar part d'una realitat immaterial i sembla amagar-se fora del suport físic de les neurones. Podríem pensar que les idees van a parar a un territori que és a l'altre costat de la matèria, a una realitat encara incomprendible, un escenari que s'escapoleix a la consciència, tan llefiscós i difícil com la realitat del buit que suporta les partícules elementals.

El pensament es pot produir de moltes maneres, una d'elles és la que vaig fer servir en *Morerías 90*. Cada activitat intel·lectual té uns mecanismes on queden implicats els sentits i les emocions i, al cap i a la fi, són les experiències interactives les que formen memòria i consciència a l'individu. Dir això no és dir res; el que vaig sentir quan amagava les capsules en la roca és indescriptible. El cervell i, més encara, la capsula negra on s'amaga l'experiència d'existir són encara un misteri, del qual hem d'extreure l'energia de l'activitat creadora. El petit viatge que he fet pel funcionament del llenguatge i les experiències que formen la consciència és un intent de trobar alguna explicació a la comunicació instantània i directa d'una obra i a les reverberacions que emanen de la natura. No és una prova irrefutable, en l'art tot és obert i tancat com les urnes de *More-*

rias 90. Són només unes reflexions sobre una qüestió presentida i que necessàriament hi ha d'estar vinculada, tot i que encara no en coneguem ni els vincles ni el funcionament.

4.7 Crear matèria a voluntat

S'ha comprovat que les imatges mentals són també el fruit de quants d'energia, impulsos elèctrics que formen matèria; una partícula anomenada neurotransmissor és l'encarregada de recuperar, de la memòria oculta, les sensacions i records que reviu les situacions passades. A partir de tota la memòria implicada, les neurones en el seu sistema de funcionament són creadores de matèria a voluntat, ja que n'hi ha prou amb l'evocació d'una idea per a que una allau de sensacions trasbalsi tot el cos. Les neurones, amb l'auxili de petits impulsos elèctrics, actuen i provoquen accions mentals, que recuperen les evocacions del passat de l'escenari buit de contingència, de la memòria implicada en la matèria del cervell. En aquesta *performance* de matèria i energia es crea el neurotransmissor, que rega ràpidament el cos amb una reacció química i produeix una sensació que identifiquem amb l'experiència viscuda. Com s'ha dit, per mitjà d'un procés químic, els neurotransmissors són els responsables d'eleva a la consciència, de rescatar del buit plegat al fons de la memòria els records del

Les restes de *Morerías 90* descansen a un metre de fondària, dins d'una roca de granit i protegit per una fita de bronze.

Quan vaig fer la intervenció de *Morerías 90*, havien buidat el pantà per qüestions d'higiene pública. Actualment, més de dos metres d'aigua cobreixen les fites, les restes romanes descansen a un metre de fondària dins la roca. Mérida, 1990

passat i fer present una sensació associada a una idea. Veiem com és precisament aquí on queda configurat el pont que enllaça la matèria i el pensament. Primer en el procés d'anada; la creació de la partícula per mitjà de l'impuls elèctric i químic, i després en el de tornada; la formació de la memòria personal. Entre tots dos, entre una reacció material, la partícula, i la manifestació de memòria s'ha format un salt quàntic, un enllaç que fa possible veure les formes, sentir i comprendre els conceptes. Tot plegat configura, al cap i la fi, el perfil personal d'un ésser. LeShan i Margenau aconsellen, però, ser molt prudents a l'hora de trobar relacions causals entre les diferents escales o nivells de la matèria.

Ejemplos más complicados relacionan el microcosmos con el mundo molar, como el mundo que hemos llamado en la esfera visual i táctil. Sin embargo, el electrón produce efectos en el mundo visual y táctil pues deja rastros en una cámara de neblina que son visibles. Un fotón produce una escintilación en la pantalla; y hasta puede tener un efecto biológico

al producir la mutación de un gen. Análogas interacciones se producen entre el dominio microcósmico y el dominio de la óptica corriente. La recesión de las nebulosas se detecta por el desplazamiento de líneas espectrales que se desplazan desde sus posiciones normales en una placa espectrográfica.¹⁴

N'hi ha prou, com dèiem, amb un impuls mental, una evocació del record, perquè el cervell arribi a crear una singularitat i, del no-res, formi matèria? Serà aquesta aparició mental la que en dècimes de segon faci possible l'experiència del temps? Aquesta partícula ens situa en la història implicada de l'univers? Ens proporciona aquest impuls mental la coartada per considerar-nos quelcom més enllà de la matèria? Serà aquest impuls el que ens forma la consciència de la realitat estètica i ens configura com éssers? Serà l'impuls el responsable de la creença falsa segons la qual som entitats espirituals que habiten un cos mortal per pura contingència? Hem viscut durant mil·lennis en aquesta convicció, potser perquè no ens és donat veure el

llindar d'operacions, aquest és fora de la realitat i té unes particularitats molt complexes, és un espai on la consciència no té possibilitats de guaitar, ni d'entrar. És un lloc enigmàtic on queden implicades totes les operacions de la memòria. Les connexions mecàniques del seu funcionament o bé són inconscients o bé són d'una consciència que actua internament amb un món que és fora de la contingència. M'animo a suggerir una imatge il·lustradora, la fissura per on emergeixen les idees a la consciència és la porta d'entrada on segurament habita l'energia de forma caòtica. Allí rau també una intel·ligència oculta que actua per tal d'ordenar els principis bàsics de la vida i de les operacions d'autoorganització. Encara podríem afegir que aquesta energia caòtica ha de tenir algun principi que s'orienta cap a la recerca d'un cert ordre, i potser, no és aquesta la mateixa orientació que exerceix la voluntat humana en voler ordenar el caos que es presenta en la pantalla mental?

Si il·luminem atentament la forma d'actuar de la ment, tot prenent nota de com es recreen les imatges i com apareixen de manera aleatòria, el mecanisme del nostre cervell ens semblarà desordenat i arribarem a la conclusió que es tracta de la presència mateixa del caos. Si parem atenció, però, durant hores d'observació interior comprovarem que es tracta d'una estructura altament organitzada. D'entrada, tant si es tracta d'una operació mecànica com d'una de complexitat alta -la creació d'una obra d'art, per exemple- els nivells d'informació que ha de manipular són considerables i tots ells apareixen puntualment per tal de proporcionar una resposta sòlida.

Aparentment, una neurona és senzilla. Té una part central que és formada pel soma, un bulb que forma el nucli, d'ell en surt un fil prim, és l'àxon, un cable pel qual és transmès un senyal binari, amb un funcionament semblant al d'un ordinador. Al final de l'àxon hi ha diverses bifurcacions que, al seu torn, es bifurquen en d'altres en-

cara més petites. Al final de cadascuna d'aquestes fibres nervioses hi ha un botó sinàptic, situat a certa distància del soma de l'altra neurona. A través d'aquest espai que els separa, es produeix la sinapsi, l'enviament del missatge a l'altra neurona, allò que en termes informàtics anomenariem *output*. De l'altre extrem del nucli de la cèl·lula neuronal surten, en totes direccions, les dendrites per les quals arriba la informació, els *input*, al soma. Les neurones actuen de forma independent, són unitats separades entre elles per una fissura, l'espai sinàptic. En la creació d'un comunicat, les neurones actuen per consens, ja que entre les reaccions provocades per un impuls, hi ha neurones que inhibeixen l'acció i d'altres que la confirmen. Es podria dir que el vot de la majoria decideix com actuar o quin tipus d'imatge ha de recuperar de la memòria. Hem de pensar que en la complexitat binària del missatge són inscrites totes les seves particularitats i que la consciència que desperta no és sols el resultat d'una operació logarítmica. És aquí precisament on trobem que l'home és alguna cosa més que reaccions químiques i elèctriques. Aquí la intel·ligència revela una particularitat creadora, que cerca incansablement entre els enigmes que li presenta la realitat estètica.

Deia abans que el cervell acciona un impuls d'energia que té la capacitat de crear matèria i que aquesta recupera i arxiva memòria per mitjà d'un procés neuroquímic. Un impuls no és matèria, és una càrrega petita d'energia que, en ser activada, fa projectar les coses inexistents a la pantalla de la memòria. Subratllo inexistent ja que no hi ha existència anterior al pensament, no són res les idees no pensades. Esdevenen quan passen al món corpori dels objectes o als impulsos mentals, que formen les imatges, creen sentiments i il·luminen els espais interior i exterior de l'home.

Però on és aquesta energia? Quines característiques té? És la mateixa que la dels àtoms que formen les neurones? És la mateixa que aquella que conforma la taula

Vista parcial del taller. Castellvell, 1992

que estic treballant? Si fos així, la memòria no sols estaria repartida per tot el cos, sinó que també podria vagar per l'aura d'energia que desprenem i per les coses que ens envolten. Aquesta sensació és palesa quan et trobes al taller i mires la feina feta com si es tractés d'una part del teu cos. Cal pensar que som matèria organitzada en sistemes que tenen certa autonomia i també dependència amb l'entorn, es a dir, el taller també crea addició. Així com tots els àtoms del nostre cos tenen interrelacions en un mateix organisme, com a mínim ens hauríem de plantejar la possibilitat que la memòria cohesionés el nostre cos i l'habités en tota la seva extensió. Encara podríem fer un pas enllà i, bo i considerant que tota la matèria de l'univers és la mateixa, que en el

món subatòmic no hi ha fronteres, ni divisions entre el nostre cos i la resta de les coses, podríem arribar a pensar que hi ha un espai comú per l'energia intel·ligent de l'univers, un espai que és governat pels mateixos principis. No és la intel·ligència una qualitat que trobem en tots els sistemes que s'autoorganitzen i que s'expressen a les resonàncies mòrfiques? No és cert que tots estem sotmesos a les mateixes lleis i que l'univers també té la qualitat d'autoorganitzar-se? No és cert, també, que el temps és inexorable per a tots els sistemes, a excepció d'aquesta energia informe que té la qualitat de contreure's al volum d'una gota d'aigua i dilatar-se a l'escala de l'univers actual i expandir-se sense cap altre objectiu aparent que la seva

pròpia realització? David Peat escriu sobre els estudis de Jung sobre les sincronies i les relacions intrínseques de la matèria:

*En varios escritos suyos llegó a proponer que este inconsciente colectivo se fundía con las relaciones instintivas del reino animal. En cierto modo, por lo tanto, es posible que su orden abarque toda vida y aún posiblemente la materia misma.*¹⁵

4.8 El cos també té memòria

Si seguim l'esquema proposat, en aquesta proporció desequilibrada entre l'espai i la matèria, l'home que vol transcendir la realitat es manifesta com un ésser que pensa i elabora estructures mentals en el buit, espai que, com ja s'ha dit, conforma tota la substància del pensament. En aquest espai dibuixa i crea la realitat del món. En efecte, tot el cos humà és un sistema que funciona amb voluntat pròpia, és ple de la mateixa substància que administra la vida, per tant és regulat per una sola intel·ligència, és un territori on la matèria és organitzada en funció d'una raó desconeguda, que ens apassiona pel seu misteri, per la subtilesa amb què s'expressa i, especialment, per la forma de programar-se. Gordon Matta Clark explica amb claredat els mecanismes subtils del cos humà, com si es tractés d'una arquitectura intel·ligent que s'acobla a una mecànica invisible en una sincronia perfecta.

*El cuerpo, como primera casa o primera vivienda del alma, respira. Se pone en pie mediante varios procesos simultáneos: (1) inflamamiento del aire caliente; (2) llenado e inflamamiento de líquidos; (3) contrapesado de pesos suspendidos por separado; (4) tendido de puentes entre distintos contactos con el suelo; (5) estiramiento y contracción elástica de las pieles.*¹⁶

Les reaccions químiques, la memòria reproductora de la biologia o els mecanismes de funcionament de la natura sembla que són aliens a tota voluntat, però

actuen en una direcció sempre favorable a la conservació, la millora i l'evolució. També les imatges furtives del pensament tenen un comportament similar, són independents a la voluntat humana. De vegades, però, al cervell i a les mans es fan concretes les vivències profundes i queden expressades com realitats de caràcter personal: aquestes experiències són comunes a moltes persones. La matèria, en la necessitat contínua de manifestar-se, crea sistemes que es comuniquen a diferents nivells i cerquen respostes a possibles realitzacions: són l'expressió d'una naturalesa amagada, realitat estètica, vibració existencial que cerca una possible expressió en el món d'allò tangible i també en el de les idees.

No em preocupa gaire si aquest raonament és encertat. En realitat, no sé pas si n'és, però és versemblant i, personalment, em dóna resposta a moltes inquisicions de caràcter metafísic de les quals ara no ve a tomb parlar. Aquesta

La fita. S. Andreu de la Barca, 1975. Calcària. 120x40x40 cm.

buidor plena d'intel·ligència que ocupa l'interior de la matèria és vista des de la manifestació més o menys clara de l'existència d'un espai on habita el saber, on ha quedat plegada tota l'experiència del passat i on queda implicada la realitat estètica. De fet, aquesta intel·ligència universal si no és a la forma externa de les coses, ha de ser en el fons buit que la suporta. Espai daurat per la lluentor del primer sol, que a l'inici del temps, a l'origen, va formar la infinitat de sols que ara poblen l'univers. La intel·ligència reproductiva del primer moment es va anant arxivant en una gran biblioteca, buida de llibres, de prestatges i arxivadors. Com els déus antics, també nosaltres tenim el lloc d'estada real en la mateixa biblioteca, tant individualment com col·lectivament; aquí quedem implicats en la memòria biològica, però també en la història de les *performances* de la matèria. Espai daurat ple de hierofania i d'eternitat on guardem tot el saber i tota la informació que acumulem al llarg de l'existència, on el fruit del temps deixa plegada la realitat estètica. Escriu David Peat:

Al igual que las estructuras disipativas y no lineales, la mente, de algún modo, puede contener la naturaleza entera de este fundamento. De esta manera, los patrones significativos de la sincronidad, que se manifiestan en la materia y también en la mente, representan el despliegue de un orden más profundo que está más allá de la distinción de ambas. Por lo tanto, la sincronidad es la expresión del potencial o significado que contiene un determinado punto de existencia.¹⁷

Els antics egipcis deien que de les pròpies carns del Déu sol és van formar totes les coses i també es va crear l'or com a matèria pura i sagrada. Per a ells, el sol, que també és el pare d'Orus, el falcó Déu que va sortir d'un ou instal·lat a la primera muntanya, és la imatge d'allò que ja és abans de l'origen. La seva observació era

primària, però no pas per això deixava de ser poèticament encertada. Sense el sol, el nostre pensament quedaria a les fosques eternament i, per a ells, el sol era la matèria pura de l'origen, la del cos de Déu i la substància que reverbera la intel·ligència que ens proporciona la vida.

Entesa la perspectiva del món com una explicació mítica o bé com una anàlisi científica, la matèria és la contingència d'una realitat que es fa fonedissa; sigui divina, física o simplement biològica, la matèria del cos humà és un univers infinit on ens arribaríem a perdre en qualsevol de les seves cèl·lules. Qualsevol d'elles conté tots els misteris de la vida, misteris dels quals volem trobar solucions per mitjà de les obres i les teories. De vegades, arribem a pensar que tenim alguna influència en tot aquest vast territori; de fet, el podem trasbalsar prenent una copa de vi, un got d'aigua o, senzillament, pronunciant una paraula poètica, contemplant un quadre o una escultura, escoltant una vibració musical o mirant com una padra clavada al terra ordena l'espai al seu voltant. Amb qualsevol d'aquestes accions, una reacció química envaeix tot el cos i canvia subtilment el color de l'existència, les emocions ens fan sentir la realitat estètica com un pacte que ens reconcilia amb el món i ens predisposa a la pau interior. Veiem com la interacció entre matèria i esperit és també un salt quàntic ple d'incertesa; mai sabrem mesurar la intensitat de les emocions, mai sabrem estar fora dels sentits ni administrar la força de la ment. Amb tot aquest poder a les mans, amb tota la influència que podem exercir sobre aquest món interior, encara no sabem governar les imatges que es produeixen al cap, no sabem on queden arxivades i, menys encara, on és, si en té, el destí de tot plegat. En aquest sentit, en una ocasió vaig escriure:

Debajo de la piel contengo mi patrimonio, escaso, indefinido, con los límites que me impone el pensamiento. No

tengo lugar definido donde ubicarme y abriendo una cueva, cavando en la tierra, me pregunto si mis límites son los muros de piedra que a golpe de pico voy ensanchando.

Cuando digo “mis manos”, me siento fuera de ellas o pienso si será un defecto del lenguaje. Enfoco el pensamiento, me observo como una curiosidad ajena y percibo la extrañeza de no saber quién elabora estas ideas. En realidad, el espacio donde vivo no sé dónde se encuentra, quizá me habito a mí mismo dentro de esta cosida piel. ¿Pero... puedo cortarme un brazo y seguiría en el mismo sitio, o me habría fragmentado? ¡Mi sobrino Abelín hace años se cortó un dedo y se lo dio de comer al perro! ¡y sigue siendo el mismo! Empiezo a pensar si realmente sólo soy cuando me siento, y si no es así, me es totalmente indiferente el otro lado de los sentidos. Atento a esa imagen brumosa me pierdo en mí continuamente, con la confianza de poder encontrarme más tarde, en las cosas que voy dejando.

Per tal d'avançar en el desvetllament del misteri de la ment, cal actuar amb molta cura i admetre no comprendre gaire coses. Crec que és millor no tenir traçat un programa amb un objectiu predeterminat. És millor deixar fluir la vida entre les experiències i prescindir del mètode que ens presenta Foucault a *Tecnologies del jo*, on el propòsit no és conèixer-se a un mateix, sinó tot el contrari, construir-se segons uns propòsits.

El cervell ens ha revelat una estructura complexa amb interaccions i ponts definits entre la matèria i la consciència. Un viatge pels seus mecanismes ens ha deixat altra vegada en la frontera i davant de l'espai on s'amaga la intel·ligència eterna que governa el món. Prescindint ja de les àrees fantàstiques que s'amaguen i es despleguen al cervell, crec que és millor realitzar un estudi experimental a l'espai exterior de les

De la mano, un ángel para Walter Benjamin. Castellvell, 1990. Pedra, alumini i bronze. 105 x 85 x 75 cm. Sèrie Àngeles o destilación de animales invisibles.

sensacions i les experiències, del qual se'n puguin treure conseqüències poètiques. Tractar amb àngels o animals invisibles que presentin la realitat mental dels millors creadors i fer un ritual d'ocultació amb les seves idees.

4.9 La natura és la font de les idees

Escriu Jacques Monod a *El azar y la necesidad*:

Si es cierto que la necesidad de una explicación completa es innata, que su ausencia es fuente de profunda angustia; si la única forma de explicación que puede aplacar la angustia es la de una historia total que revele la significación del Hombre asignándole un lugar necesario en los planes de la naturaleza; si para parecer verdadera, significativa, apaciguante, la "explicación" debe fundarse en la larga tradición animista, se comprende entonces por qué han sido necesarios tantos milenios para que

*aparezca en el reino de las ideas la del conocimiento objetivo como única fuente de verdad auténtica.*¹⁸

De la màgia i les creences primitives, dels seus mites sobre la creació i de l'expulsió del paradís, ara tan sols en queda la història i la poesia; sobre el fons dels mateixos problemes creem encara els perfils d'un pensament que navega en soledat. Des de l'asèptic renunciament a viure en harmonia amb la natura, des de l'escissió de l'home del seu llit primigeni, hem anat a parar al desert espiritual, al laberint de la geometria i els números, a un univers farcit de soledat, a la formació d'un esperit amb l'angoixa innata. La ciència ens ha donat un univers infinit, inabastable, dinàmic i obert i ens ha pres una tradició animista mil·lenària, assimilada ja a la mateixa naturalesa humana. Ara, del mateix fons unitari, del mateix principi actiu que configura el món, segons ens ho presenta la ciència, es fa necessari establir els paràmetres de la nova aliança i tornar a la

llar abandonada. Pot ser allí tornarem a trobar l'alè del àngels o, en el seu lloc, els animals invisibles.

L'antiga ruptura amb l'ordre universal i les creacions d'un ordre inventat per l'home, la ciutat i la cultura, ens han situat en un nivell de consciència que ens ha de permetre interpretar els signes d'una nova sensibilitat. La realitat s'ha bastit d'una complexitat major i hem perdut certa innocència, el valor del sagrat entès com una força divina. Déu ha retirat els seus baluards darrera les últimes fronteres, als escenaris de l'arqueologia, però ha deixat una estela tan gran a la psique que encara seguim els rastres dels senyals deixats i, en ocasions, la seva absència se'ns fa insuportable. En retirar-se el gran pare, amb ell ha marxat també l'eix del món, allò que constituïa per a l'home primitiu el centre de referència, un punt fix amb el qual s'orientava i eliminava la incertesa que en ell generava el món.

La pèrdua del centre s'ha intuït des de l'antiguitat, també per a ells era evident que no érem una creació isolada, la vida batega lliurement al marge de les nostres especulacions, la consciència no és una resultant de la vida que creix en paral·lel. L'home és una figura errant, des de Caïm és emigrant, una condemna divina, és un ésser en trànsit que construeix en el trajecte la raó de la seva vida. Arquitas parlava de com el món s'expandia al mateix temps que un guerrer avançava amb la seva espasa, ell

Emigrantes. Castellvell del Camp, 1990. Pedra calcària, bronze i ferro. 130 x 100 x 100. Actualment a La Comella.

Emigrantes. Instal·lada a la façana de l'església de Santa Ana, (Badajoz), 1990, Bronze i ferro. 20 X 8 X 8 cm.

deia que si tornava a llançar-la, allí on caigués seria el nou límit, així podria fer-ho infinites vegades i, per tant, l'univers era infinit. Al segle XIV, a *De docta ignorantia*, Nicolás de Cuxà va argumentar que allí on es troba l'home es pensa que és el centre, però l'home ha creat molts centres a tota la terra, per tant, el centre és arreu. Ara més que mai, tenim un univers que creix, que retira els seus límits més enllà del que era imaginable i hem arribat a la conclusió que el centre és a qualsevol lloc de l'espai, que totes les direccions són el fruit de la mateixa expressió: l'ordre, per tant, s'estableix sempre de manera radial. L'anell de pedra s'orienta en totes les direccions i alhora forma un centre. La fita de 320 cm. d'alçada no és cap referent, és la capsula que ha de contenir set ocultacions. El buit del cercle és el contingut de l'obra i la natura salvatge s'encarrega d'omplir-lo. Com van intuir les cultures antigues, l'ou de Brahma és a qualsevol lloc de l'espai i del temps, és la memòria daurada que juga i transforma, l'energia que organitza la matèria i la fa evolucionar en varietat i en complexitat fins a crear la consciència. L'ou metafòric és ple de hierofania creadora, no pot ser ocupat per cap altra cosa, ja que se'n desplega la realitat futura i n'han nascut el cosmos conegut i la substància d'allò pensat, que és el patrimoni més controvertit de la humanitat. Fora de l'espai de l'ou és també fora del món, és sortir-se fora de la consciència. No existeix res fora d'aquesta capsula en expansió, ja que encara no ha estat pensat.

Senyal amb memòria. Castellvell, 1989. Una de les tres peces del conjunt d'Igualada. Va ser instal·lada amb motiu del Mil·lenari de Catalunya. Marbre de Markina, bronze i ferro. 230 x 070 x 090 cm.

Allí no s'ha fundat encara la ciutat de l'home. Fora de l'ou tan sols hi ha l'absència d'aquelles coses que no han tingut el privilegi de ser pensades. Escriu Pessoa en un poema revelador.

*Tenemos, quienes vivimos,
una vida que es vivida
y otra vida que es pensada,
y la única en que existimos
es la que está dividida
entre la cierta y la errada. 18'*

L'home, a més de ser un animal biològic, és un ésser cultural i les seves hipòtesis i conclusions naveguen per l'espai i transformen la visió de les coses. També elles suren a l'espai blanc i daurat, i creen la forma del caos com l'ou de Brahma. Com el vent que porta el pol·len i fecunda les plantes cada primavera, les idees també impregnen la societat d'una nova substància, d'un nou valor i color. També les idees canvien la realitat del món, naturalment entesa com la nostra realitat. El volum de les conquestes

del pensament no depèn només del contingut del text, de la realitat interior que presenta, de la memòria que forma, depèn també, o totalment, de l'oportunitat i les circumstàncies externes, de tot l'entramat complex governat per l'acció imprevisible de la cultura. L'ou metafòric no sempre és fèrtil i en els processos de fecundació es posen en funcionament grans recursos i possibilitats d'èxit i fracàs. Així passa amb les idees, també es fan milers d'assaigs fins que alguna de les propostes arrela i es transforma en pensament articulat.

Una llavor al terra conté la memòria oculta de la seva espècie i, també, la història de la matèria i la biologia. Història i realitat que viuen una dimensió temporal complexa, les dues esperen el seu moment per esdevenir realitat. Però la llavor també és la hipòtesi d'un arbre i el temps i les circumstàncies faran d'ella una realitat possible. Si la terra és bona, la temperatura i el nivell d'humitat són els idonis, l'arbre

s'esdevindrà en un futur i construirà el seu espai, crearà la seva pròpia existència i d'ell naixeran, en forma de llavors, les seves memòries, les seves hipòtesis, la seva història. Amb els pensaments passa el mateix; les llavors de les idees són com l'aire ple de pol·len que fecunda l'espai a la primavera. És necessari que el llit de la cultura humana les cultivi al seu territori i acabi donant-les-hi forma, ja que aquest és el seu interès i la seva essència: la cultura s'alimenta i creix d'aquestes llavors abstractes en forma de pensaments, són senyals amb memòria que esperen el seu moment. Si la societat, com la terra, no és preparada per a rebre les llavors, les idees naixeran i moriran a l'instant, no hi haurà ningú que sàpiga transmetre el valor de la seva memòria. Sigfried Geidion escriu:

Intal·lació: *Cadires en paisatge de sal*. Bellreguard, 1988

*La trama de la vida humana se compone de hilos que vienen del pasado, entretejidos con otros formados por el presente. Desperdigados entre ellos, todavía invisibles para nosotros, estan los del futuro.*¹⁹

Ara intentem combatre a l'últim front del saber, caminem de la mà de la ciència, però la incertesa i el neguit que produeix l'horitzó del misteri, aquell que es retira a mida que ens acostem persistirà sempre. L'espasa d'Arquitas és l'emblema de la matemàtica, dels ordinadors o de la necessitat de saber; la voluntat humana és l'energia que llença cada cop més lluny l'espasa. És ella, (l'espasa-ciència-crítica-mètode) l'eina més eficaç del segle XX, la que avui ens presenta la nova cara del gran enigma i ens modela la mirada, la que dibuixa el retrat del flux imparabile de la matèria. Amb aquests referents hem d'interpretar i construir una sensibilitat que encara és una quimera. Del fons desconegut de les partícules elementals, de la vibració del seu espai buit, ha de néixer una resposta unitària, una interpretació estètica i ètica, respostes que han de dibuixar el camí de tornada per a recollir l'espasa i portar-la als territoris de l'experiència. Tornar a constituir la idea del centre a la terra i viure-hi en una espiritualitat antiga i eterna, el retrobament de l'home i la natura en un pacte perpetu que contempli els mecanismes que governen l'inconscient comú i ens permeti respirar l'alè etern de l'aire en una aliança de reconciliació.

En la recerca d'una mirada nova, l'home es retira vers el seu interior, cap als territoris inabastables d'una consciència que encara té rastres de l'ésser primitiu. Intenta connectar amb els residus d'una intel·ligència natural que és amagada, oculta entre el testimoni silenciós que habita en la seva matèria. Encara queden a la memòria secreta, als racons de la psique, les cendres d'una època on l'home gaudia d'un ordre sagrat, que ara la ciència ens impel·leix a

observar de nou en els misteris que es desprenen de la natura. Sobre les memòries secretes de la cultura escriu Geidion:

*A lo largo de las paredes de Altamira y sobre el techo, deteniendo todas las miradas, hay símbolos rojos enigmáticos, de extraña configuración. Su significado está oculto para nosotros.*²⁰

És segur que l'home ha passat moltes vegades pel camí de la saviesa i també ha arribat a conclusions que no ha sabut transmetre o s'han perdut en la nit del temps. De fet, cada generació ha de recuperar la memòria de totes les èpoques anteriors per tal d'evitar que el saber conquerit es perdi per sempre entre paisatges de sal. Indubtablement, el resultat d'una estètica oblidada és un enigma que desprèn una força infinita. D'altra banda, encara no és inaugurada una idea nova de la realitat; si arriba, ha de venir de la mà de la intuïció poètica i de la ciència. Ens trobem entre els enigmes del passat i les promeses del futur: són també les simetries de les dues mans les que formen la realitat física i espiritual. El pensament determina una operació conjunta que cerca íntegrament la solució de l'enigma, i és en aquest territori on s'han aturat constantment i, des de sempre, totes les nostres preguntes.

4.10 L'ocultació i la presència dels signes

Cadenes de simulacions, realitats instantànies, matèria buida... Sembla que tot és massa complex per a una interpretació estètica del món, però no és pas així. Tot és força senzill, tan sols cal deixar que les coses respirin la seva pròpia existència. He de confessar que una atracció seductora em porta cap a l'abisme, cap al remolí gegant del caos, cap al flux temporal del no-res, cap allò desconegut que ha d'emergir de les pàgines blanques que tinc aquí al davant. L'abisme de la llum del sol, del blanc del paper, és tan paorós com el negre de la nit

eterna al fons de l'univers, tots dos són inescrutables, tots dos són fora de l'escala humana. Però hi ha alguna cosa en aquest món que es desplega, que empeny cap a un destí incert i ens diu que hem de continuar, quelcom de transcendent que s'amaga darrera les aparences. El pensament cerca alguna via que encara no coneix les seves lleis. En el trajecte, però, creem consciència i realitat. Recordem el poema de José Agustín Goytisolo, *Palabras para Julia*.

Porque la vida ya te empuja como un aullido interminable, interminable.

L'art també és una mena d'expressió del sagrat, com deia Heràclit respecte de la revelació del logos per mitjà de la paraula. També és una mena de comunió mística amb el món, ja que allò que s'espera trobar en l'execució de l'obra és una connexió amb algunes operacions que s'estaven construint a la memòria oculta, en els territoris inescrutables d'allò no pensat, espai sagrat al qual tan sols es pot entrar amb les sabates a la mà i amb la llum de la intuïció. Aquesta actitud sembla heraclitiana, però en realitat no n'és pas. Personalment tinc un interès especial en les aportacions de la ciència i no comparteixo el menyspreu d'Heràclit cap als investigadors de mentalitat empírica. De Pitàgores va dir que era l'avi de tots els impostors i que aquell que coneixia moltes coses no necessita tenir molts cervells, ja que, altrament, Hesíode i Pitàgores els haurien tingut en major nombre. Heràclit confiava totalment en l'evidència del saber intuïtiu, en la connexió directa amb les forces de la natura i amb la revelació del saber natural. Popper cita paraules seves:

*No debemos comportarnos y hablar como si estuviéramos dormidos (...) quienes se hallan despiertos poseen un mundo común; aquellos que duermen se encierran en sus mundos privados (...) Una sola cosa es la sabiduría: comprender el pensamiento que guía todas las cosas a través de todas las cosas.*²¹

Castellvell, 1987. Amb la pedra que més tard es va transformar en *Senyal amb memòria*, l'escultura d'Igualada. La forma d'extracció dels blocs, les barrines, el ritme i la potència expressiva del tall de la pedra, va ser el que em va animar a no tocar-la gaire. La matèria s'expressa prou bé i va crear en mi una manera de mirar-la i treballar-la.

La veritat no és mai en allò evident, no es troba mai en el desig de cercar-la, ni en la bona voluntat. La veritat es manifesta com una llum plena de significat involuntari entre el flux temporal. La veritat no existeix en les coses estables, és una realitat canviant que desapareix al mateix instant que la raó la il·lumina; la realitat estètica, però, és permanentment pressentida i cercada, aquesta és doncs la veritat humana. Les idees que ens arriben a través de la intuïció, de la revelació pura, contenen una veritat amagada, oculta i presentada en el seu enigma, embolicada i implicada en la seva capsula, com si es tractés del seu signe exterior. Pel contrari, aquelles que mostren el significat de forma explícita i convencional mai seran profundes i la seva veritat tan sols serà circumstancial, la capsula no serà altra cosa que un recipient buit. Necessitem recipients estables per ocultar les memòries amb certes garanties, per guardar les amnèsies entre capes de fang.

Tot el saber és implícit en la capacitat de fer una lectura correcta dels signes que suren, significant-lo, en l'aire al voltant de l'objecte; així ho fa el metge savi, quan es mira el malalt i en determina la malaltia en un instant, així ho fa el mecànic quan confia en el seu saber i troba instantàniament l'avaria de la màquina, així ho fa el pastor quan llegeix els núvols, les plantes, la temperatura i determina que no és el moment de sortir i deixa el ramat al corral. Sobre els signes, escriu Gilles Deleuze a *Proust y los signos*:

*Los signos son el objeto de un aprendizaje temporal y no de un saber abstracto. Aprender es, en primer lugar, considerar una materia, un objeto, un ser, como si emitieran signos sin descifrar, por interpretar. No hay aprendiz que no sea "egiptólogo" de algo. No se llega a carpintero más que haciéndose sensible a los signos del bosque, no se llega a médico más que haciéndose sensible a los signos de la enfermedad.*²²

La conquesta de la raó, la formació del pensament, es pot assolir per mitjà de la informació i per l'adquisició de determinades disciplines acadèmiques, però hi ha una forma de saber, l'aprehensió d'allò realment important a la vida, i això s'aprèn al carrer, entre les muntanyes, pujant als arbres, olorant la frescor de la matinada i entre els reflexos de l'aigua, captant els matisos significatius de cada senyal, entrant en els llenguatges propis de la natura. Mai sabem on aprenem les coses, com es combinen al cervell els conceptes i les idees, però, sigui com sigui, l'aprenentatge sempre ens arriba dels signes que prenen forma a l'inconscient, amb ells, més tard desxifrem el món humà.

4.11 El paisatge ens forma

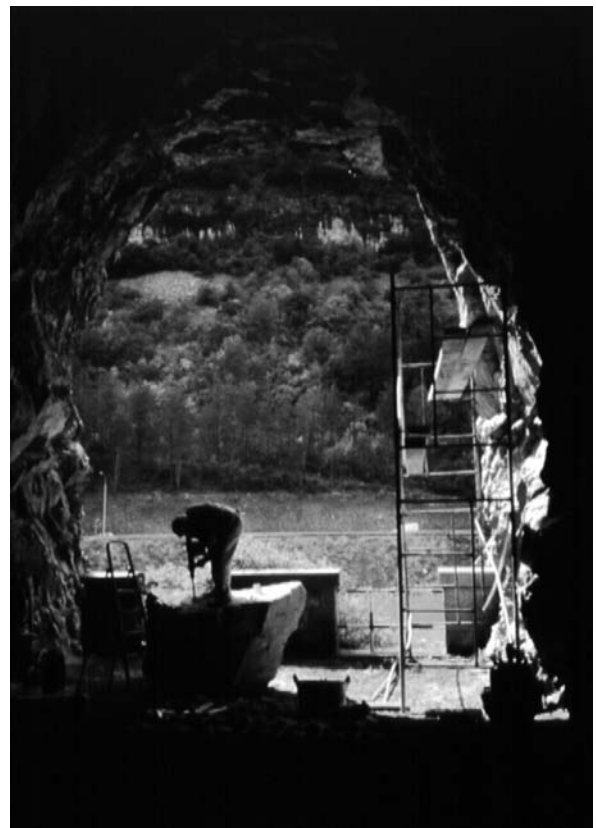
Els sentiments sobre el paisatge són diferents quan aquests han estat sotmesos en una sensibilització prèvia. El territori ens posseeix i entra pels porus de la pell, en el mateix moment de néixer. Així és com la pàtria ens forma les idees i com quedem

mediatitzats per les seves seduccions. En el text introductor d'un seminari sobre art i paisatge, que vaig preparar per la Casa de Cultura del Valle de Santa Ana, Extremadura, deia:

El paisaje es el lugar donde se asienta nuestra libertad, donde se forma el pensamiento y la sensibilidad. Es en los primeros años de nuestra vida, cuando llenamos de imágenes nuestro mundo interior y damos significado a aquello que muestran los sentidos. Así, en la vida de adultos, resurgirán estos sentimientos como algo único y extraordinario, prescindiendo de si nuestro entorno es un desierto de soledades o un paraíso de placeres. El paisaje se ha apoderado de nosotros, somos parte de él y él habita en nuestro interior como una adicción que nos tiene poseídos. De esa posesión nace el concepto de patria y el sentimiento de nación y es la energía que este sentimiento crea la que modifica el paisaje y crea una dependencia mutua. Cada territorio forma seres con sentimientos diferentes, el paisaje, pues, se forma en el pensamiento y el pensamiento también es el reflejo del paisaje. Este se filtra por los matices del color, por los aromas de las plantas, por los sonidos del aire y, así, poco a poco, forma las diferencias entre el hombre de mar y el de montaña.

En la vida moderna, nuestros ojos no sólo ven el paisaje; también ven los medios de comunicación, especialmente la televisión, que cuela por la antena la variedad de universos conocidos y posibles. De esta manera estamos rompiendo con nuestro entorno inmediato, con los conceptos de espacio y de tiempo. Con ello nos estamos aproximando sentimentalmente a la imagen que los primeros astronautas nos mostraron desde la luna, en la cual se podía ver como la tierra era nuestro

hogar, por tanto nuestro paisaje. Para el hombre de hoy, el territorio se encuentra interferido. Cada día más, vemos como las cosas de cualquier lugar de la tierra nos afectan a todos por igual, por lo que se hace necesario compartir la posesión espiritual del territorio. Según la teoría integradora, aplicada a nuestro planeta, (Gaya), propuesta por Teilhar de Chardin, James Lowelock, Peter Russel, y otros, la tierra es un sistema vivo, como un ser con sus propios procesos de inteligencia. Lo que hasta ahora entendíamos como paisaje es la cobertu-

OcultacióXIV. Tresp, 1991. Pedra, destrals de ferro i bronze. Túnel de l'antiga carretera i pantà de Llimiana.

Insumisos. Castellvell, 1993. Marbre, ferro i bronze. 180 x 170 x 120 cm.

ra natural formada “inteligentemente” por un procedimiento natural y complejo, que puede perfectamente prescindir de nosotros para seguir su destino. La tierra es el hogar común de muchas especies, que se necesitan mutuamente para subsistir. Es necesario adaptar de nuevo los ojos al paisaje. Es indispensable que desde todas las disciplinas tengamos un cambio de actitud para con nuestro entorno natural. Desde el arte no podemos hacer mucho, pero podemos contribuir a la creación de conciencia a partir de darle nuevos significados, descubrir imágenes inéditas para un disfrute placentero y benéfico. Significar cada piedra, río, montaña, cueva o árbol que sea capaz de retener la mirada. Dar a estos lugares una cualidad humanizada, un estatuto personalizado, desde el cual la historia del lugar se una a la historia de los hombres. Sacarlos del silencio, del anonimato y darles nombre y contenido.

El paisaje conocido es el que existe en nuestro recuerdo, nos educa la mirada y forma parte importante de un patrimonio que transmitimos como herencia. El arte del paisaje es una manera simbólica de proteger la vida. Si los símbolos van calando en nuestro sentir colectivo, habremos pasado de ellos a la realidad y de esta manera invertiremos el proceso destructor en una intervención protectora.

Els senyals a la pell tatuen el paisatge, el construeixen i li donen sentit. La meua pàtria acaba en aquella pedra. Aquest sentiment és produït per la unió que forma el pensament amb la terra. També aquí neix el sentiment contrari, després de la pèrdua del paisatge que ens ha format la mirada, neix, com una flor de les neus, la melangia, el desarrelament, el cant tremolós a les virtuts d'un record. Quan es perd la terra estimada, es viu en la nostàlgia i les arrels seran sempre com les d'un bonsai, petites, curtes i disposades a canviar de territori. El desarrelament entra a formar part dels sentiments personals i sempre es té la sensació de la pèrdua de quelcom d'important. Llavors, el senyal és present en una geografia que es contrau i modifica les seves proporcions. Els ulls fan que la fita es mogui, el pensament canvia la frontera i els límits de la pàtria acaben en el pensament. El desarrelament és un sentiment heretat, l'home és una espècie expulsada del paradís i ha estat sempre en un èxode continu, ja que l'objectiu final, després de la seva expulsió, és la possessió de la terra i, després, continuar amb la conquesta de l'espai. Segurament Déu és amagat dins de nosaltres, entre les arrels mutilades, en les cruïlles del pensament i buscant-lo tan a prop, haurem de fer alguns tombs per les estrelles.

Una pedra plantada dignament sobre el terra ens presenta l'eternitat instal·lada pel destí, allí roman milers d'anys en silenci, tota sola, pensadora i absent. No comparteix el

conflicte humà, però el temps la va esculpint i el paisatge és configurat per ella, cada planta i animal la pren com un senyal estable i és ella que canvia el curs del vent i les partícules de pols. Sovint, serveix de referència, com si d'una presència obligada es tractés. Senyal tancat en ell mateix; pensament perdut en el seu laberint, memòria d'una matèria escenificada, absència hiper-present que omple l'espai de màgia i d'allò que l'home cerca en el seu neguit, la realitat estètica per a precipitar-s'hi com ho ha de fer en la mort.

Sé que existeix certa embriaguesa en el paisatge que t'ha posseït, en el treball que es fa amb la matèria que n'emana, sobretot si el paisatge queda submergit entre els sentiments de la pàtria, perquè d'ella en surt un núvol de senyals aclaparadors, que arriben com una allau de valors a l'inconscient i un dia o altre emergeixen sota el signe del deure, el destí i la confusió. En moments com aquest cal l'objecció de consciència i fer-se insubmís. Podríem continuar: no es fa un artista si abans no és sensible a les forces dèbils que desprèn la natura, si no llegeix sota la seva pell el valor d'allò que realment significa la realitat estètica. Estem excessivament inclinats sobre les coses, fem un trofeu sobre la seva evidència, ens tranquil·litza sentir que ja sabem què hi ha o, si més no, tenim una actitud semblant a la que té el botxí amb el ganivet sobre la víctima, estem sempre a l'espera de deixar caure el cop definitiu i revelar el seu misteri, fer-li l'autòpsia d'un sol tall. Però veiem dia rera dia que aquesta possibilitat restarà sempre amagada en nosaltres, mai li farem el cop definitiu, mai sabrem res més enllà de la pell, de la lectura superficial de les relacions entre les coses, més enllà de la inaccessible capsula del saber, que oculta el veritable significat del món. Aquesta és la lluita de la raó, aquesta és la seva grandesa i la seva misèria. Ni la ciència humana més avançada té la capacitat d'obrir la capsula, d'esbrinar els mecanismes secrets que flueixen a l'engranatge del temps.

La conquesta del signe, la del saber, ha estat una de les lluites més aferrissades de la humanitat i som nosaltres que reflexionem sobre la qualitat intel·ligent que emana de la matèria i sobre la consciència que la il·lumina. És l'home qui observa, des de l'interior, l'activitat del pensament, i és sensible als signes i a les lectures que li són presentades des de l'inconscient. És l'home qui estructura i analitza els detalls del seu projector d'imatges; activitat que emergeix del caos de la memòria, que és també implícit en els signes que emet la matèria. Al final de tot un seguit de processos i des d'una actitud més o menys conscient, la raó que pren la decisió final en l'acabat d'una obra, crea mecanismes per a plasmar i interpretar els impulsos de l'inconscient, ordena i presenta el valor del signe, i ho fa segons la formació, les intuïcions, els pressentiments, la inspiració i tot allò que

Matriz. Sant Andreu de la Barca, 1975. Realitzada després de les reflexions sobre el forat de la rabassa seca. Sempre és apassionant mirar l'altre costat d'una pedra i passar en silenci entre les memòries ocultes.

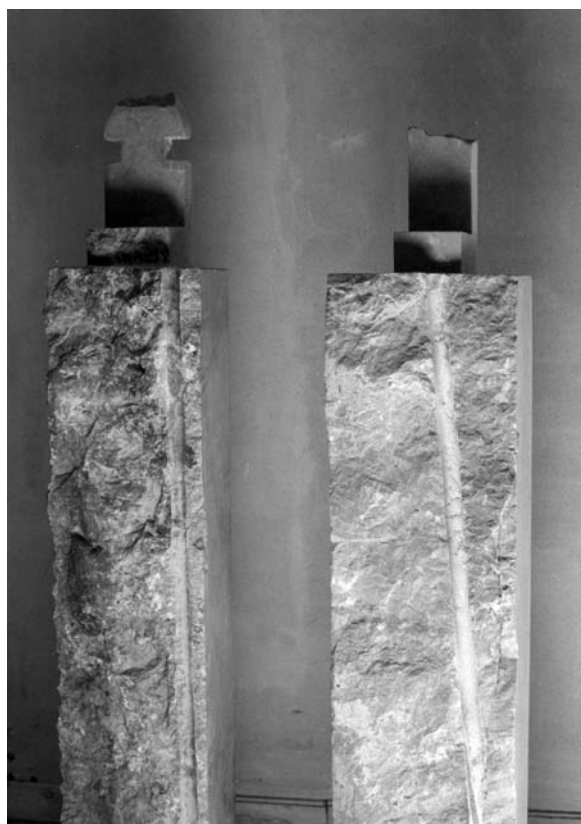
emana de l'espai sagrat que sura sobre el fons buit de la matèria en forma de ressonància intel·ligent.

4.12 Resum parcial

El cervell és el creador de partícules petites encarregades de recuperar del seu fons immaterial la memòria del passat, el color i el sabor de les coses. Com la resta de matèria, la que forma les neurones del cervell també és buida, però l'espai que configura és el que conté les vivències i records. Això vol dir que és plena, farcida de la memòria original i també de la pura energia de l'existència. És per això que no és gratuït pensar que la matèria que construeix el cervell, com la resta de la matèria, conté també la memòria comuna, la substància plena de saber implicat que va activar les circumstàncies del primer instant. Podríem pensar que es tracta de la revelació intel·ligent del món en el moment de néixer que encara roman en l'activitat mental, i en la seva evolució, en les seves performances, arriba a un dels seus múltiples destins, la creació de l'ésser i la consciència humana. Història de la matèria que s'oculta a l'interior de l'home i, també, a les infinites distàncies entre partícules on, al cap i a la fi, s'expressa per sempre la realitat estètica.

En iniciar aquest apartat no em queda altre remei que tornar a recordar l'experiència de la cova com una mena de preàmbul i resum dels conceptes que s'han explicat. Aquella manifestació dèbil i les presències que allí eren implicades han fet possible la reflexió de l'apartat anterior sobre la realitat estètica. S'ha parlat també de l'espai buit de la matèria com una emissió sensible que flueix del caos i que cerca un destí imprevisible, realitat experimentada en la consciència humana, joc d'incertesa entre la seva memòria i la recerca d'un esdeveniment aleatori. S'han tractat les complexes cavitats de la realitat, les ressonàncies mòrfiques com un ordre superior que perfuma el món i produeix sistemes

complexos, el comportament del cervell com una rèplica de la memòria implicada, les comunicacions instantànies com a paradoxes que alteren les lleis de la física i la possessió que el paisatge fa de l'esperit humà. Com un tall en diagonal a un discurs no científic, crec que hem vist com estem interferits per una xarxa de relacions ocultes que ens travessen constantment com ens traspassen els neutrins sense que ens n'adonem. El valor de les intuïcions té una base material i podem creure en elles amb la mateixa convicció que allò que ens presenta la ciència com una llei comprovable; veiem com el principi d'evolució de la matèria també és present en la dinàmica de la producció d'idees. Finalment, hem fet un recorregut senzill sobre les diferents maneres de crear hipòtesis i la formació de la consciència. Tot això ha servit per adonar-nos que som una de les produccions més complexes de la creació, que en nosaltres descansa el model de realitat que volem observar en la natura i que d'ella hem

Cadires. Castellvell, 1992. Pedra d'Ulldecona. 120 x 28 x 22 cm. Col·lecció Dolors Puigdemont.

d'aprendre els patrons de conducta, tant per aplicar-los a les produccions d'art com a les manifestacions de la vida quotidiana.

La intel·ligència universal es manifesta arreu, tant en la plena adaptació d'una planta com en el pensament de l'home. Sembla que també creix en augmentar la complexitat de qualsevol sistema on actua. La saviesa es formula en la seva pròpia experiència, pren forma en els actes de creació espontània, en l'evolució posterior i, cosa encara més sorprenent, es fa visible a la llum de la intel·ligència humana. En el joc d'interaccions, en les representacions que executa el món de manera oberta i imprevisible, l'home és un espectador privilegiat ja que té la capacitat de sorpresa i l'ànim per cercar incansablement en el misteri. Podríem dir que el món i la saviesa que l'anima són un producte que s'acaba de fer en la consciència humana, en les seves creacions i en l'experiència assolida al llarg de la història. Fora de la consciència humana, de la llum dels seus ulls, la intel·ligència universal tan sols és una figura retòrica i buida, un mecanisme dintre de la comunicació de la matèria o, per alguns, la figura del sagrat consagrat a no fer res per demostrar-se'n.

De la comprensió d'aquest pensament es desprèn la importància que té l'art en el procés de creació de la consciència humana, ja que qualsevol activitat creadora és llum que reverteix sobre el saber. És en la creació artística on s'evidencien les forces comunicatives a nivells profunds, on les aures primigènies de la natura queden visibles a la intuïció i on l'home de disciplina i saber es posa en contacte amb realitats eternes, encara que sigui el fruit d'un instant. L'home transcendeix la natura i converteix la part mecànica del món en un flux espiritual de significació existencial. El símbol transmuta la matèria als ulls dels humans, aquesta és una qualitat superior del pensament, un altre salt quàntic que canvia i transforma la realitat, un altre pont d'enllaç que fa, d'una gota d'aigua, una llàgrima de Déu

Notes

- 1 Valente, José Angel. op. cit. p. 54
- 2 Vegeu el 3.3 "Crear memòria col·lectiva", p. 11. en el format actual. P. 30
- 3 Kolakowski, Leszwek. *La presencia del mito*, Cátedra, Madrid, 1990 p. 95.
- 4 Bohom David. "*La totalidad y el orden implicado*". Editorial Kairós, Barcelona, 1992 p. 210
- 5 Ortega y Gasset, José. op. cit. p. 78
- 6 Rimpochéh, Sogyal. *Meditación*, Pequeños libros de la sabiduría. p. 15.
- 7 Foucault, Michel. *Saber y verdad*. Las ediciones de la Piqueta, Madrid, 1991, p. 34
- 8 Salabert, Pere. *Imatges inematges*, Laertes, Barcelona, 1986 p. 39.
- 9 Althusser, Louis. *Sobre el trabajo teórico: dificultades y recursos*, Anagrama, Barcelona, 1978 p. 11
- 10 Penrose, Roger. op. cit. pp. 478, 526.
- 11 Steiner, George. *La barbarie de la ignorancia*, Le Bord de l'eau, Madrid, 2000, p.100
- 12 Penrose, Roger. op. cit. p. 429.
- 13 Calvo Serraller, Francisco. *El arte visto por los artistas*, Taurus, Madrid, 1987, p. 95
- 14 L. LeShan i H. Margenau. op. cit. p. 141.
- 15 Peat, David. op. cit. p. 124.
- 16 ¿Construir...o deconstruir? *Textos de Gordon Matta Clark*, Universidad de Salamanca, 2000, p. 177.
- 17 Peat, David. op. cit. p. 100
- 18 Monod, Jacques. *El Azar y la Necesidad*, Tusquets, Barcelona, 1970, pp. 170, 171.
- 19 Giedion, Sigfried. *El presente eterno, los comienzos del arte*, Alianza, Madrid, 1981, p. 31.
- 20 Ibid. p. 37.
- 21 Popper, Karl R. *La sociedad abierta y sus enemigos*, Paidós, Barcelona, 1994 p. 30.
- 22 Deleuze, Gilles. *Proust y los signos*, Anagrama, Barcelona, 1972 p. 12.

